

1989-02-11

И

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

2

1988

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

*Слънчев часовник от с. Лозен, Софийско.
II—III в. Музей за история на София
Снимка Н. Василев*

Sur la couverture

*Cadran solaire du village Lozen, région de
Sofia. II—III s. Musée historique de Sofia
Photo N. Vasilev*

За култура Магура — Коцофени
в българските земи

ИВАН ПАНАЙОТОВ, СТЕФАН АЛЕКСАНДРОВ

През последните години проучването на ранната бронзова епоха (РБЕ) в българските земи отбеляза значителен напредък. Особено добре е проучен този период в Горнотракийската низина, където селищните могили дават изобилен материал, позволяващ изясняването на основните характеристики на археологическата култура, нейната относителна и абсолютна хронология и връзките ѝ със съседните култури¹. Стратиграфските данни от Югоизточна България заедно с другите материали от страната² позволяват да се обобщат някои проблеми на РБЕ в България или на отделни нейни райони³.

Активно се проучва РБЕ и в Северозападна България. Изучаването ѝ в този район преминава през три етапа. До 9. IX. 1944 г. във връзка с приетата у нас хронология и периодизация на праисторическите епохи известните от нея материали са отнасяни към неолита⁴. През следващия етап — до средата на 70-те години, прилагането на нова, научнообоснована методика на проучването позволява бързото натрупване на материали и тяхното точно хронологическо определяне. Б. Николов обнародва редица материали от селища и некрополи във Врачански окръг, като правилно свързва някои от тях с РБЕ⁵. През 1968 г. Х. Тодорова за първи път обнародва цялостно материали от раннобронзово селище в района в публикацията на праисторическите материали от м. Калето — с. Садовец, Плевенски окръг⁶. Разкопките в пещерата Магура при с. Рабиша, Видински окръг, хвърлят нова светлина върху проблемите на епохата в района. Долните три хоризонта се отнасят към РБЕ, като авторите отбелязват почти пълната аналогия на керамичния материал с този на култура Коцофени⁷. Същото подчертава и Б. Ни-

колов за някои съдове от могилния некропол при с. Търнава, Врачански окръг⁸. Третият етап — след средата на 70-те години, се характеризира както с интензивната работа на терена, така и с поставянето на въпроса за културната характеристика на паметниците от РБЕ в Северозападна България. През 1978 г. Б. Николов определя териториалния обхват на раннобронзовата култура — от западните граници до Деветашката пещера. Авторът предлага наименованието Магура — Коцофени, като отбелязва вероятния ѝ местен произход, предвид предполагаемия континуитет между културите Криводол и Сължуца IV⁹. Кратка характеристика на културата дава и Ив. Панайотов¹⁰. Принос в проучването на РБЕ са откритите от А. Йоцова нови селища от РБЕ във Видински окръг¹¹. Новите разкопки в пещерата Магура потвърждават вече установената стратиграфия и свързването на материалите с културите Коцофени и Костолац¹². С тези култури свързва и материалите от пещерата при с. Муселиево, Плевенски окръг и В. Гергов¹³.

От направения кратък преглед се вижда, че в българската литература съществува оформено мнение за характера на РБЕ в Северозападна България. Развитието през този период на култура Магура — Коцофени се приема от повечето автори, като този въпрос е разглеждан в общ аспект. През 1985 г. беше проведено археологическо проучване на землището на гр. Козлодуй, Врачански окръг. С активната помощ на Н. Пачев бяха открити пет селища от РБЕ¹⁴. Новооткритите материали от гр. Козлодуй, заедно с известните вече такива от други райони на Северозападна България, позволяват да се изведат някои основни характеристики на РБЕ, да се потърси нейното

хронологическо място в рамките на РБЕ в Югоизточна Европа.

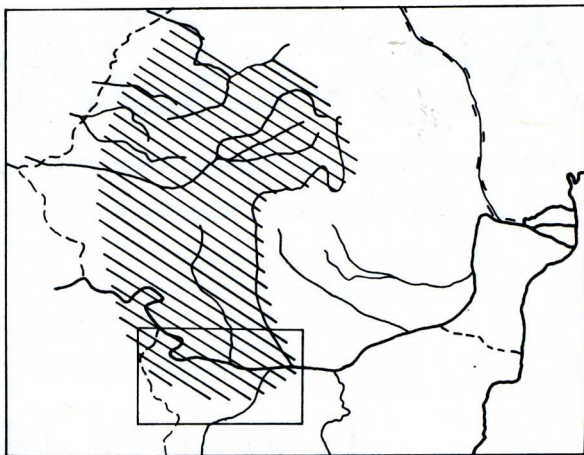
* * *

Териториален обхват. В българските земи тази култура обхваща районите на дн. Видински, Михайловградски, Врачански и част от Плевенски окръг. Б. Николов отбелязва Деветашката пещера, Ловешки окръг, като неин най-източен обект¹⁵. Според нас най-вероятно е на изток културата да достига до р. Осъм, а на юг — до Стара планина. Географското ѝ разпространение показва, че нейните носители са заселили равнинните, хълмистите и полупланинските райони по р. Дунав, Огоста, Искър. Подобна ситуация е засвидетелствана и в съседните страни, където селищата от култура Коцофени са разположени по течението на всички големи реки в Олтения, Трансилвания, Банат и Североизточна Сърбия¹⁶.

Селища и жилища. Понастоящем в България са известни 17 селища от култура Магура — Коцофени. Картографирането им показва групирането по няколко в един сравнително ограничен район. Три от селищата около гр. Козлодуй — в м. Килера, м. Чуката и м. Калифера, се намират на около 2 км по протежението на р. Дунав, а другите две — в м. Салтиров водопой и м. Казана, са на около 2,5 км едно от друго¹⁷. Подобно е разположението и в другия подробно изследван район — този на селата Градец, Макреш и цар Петрово, Видински окръг, където само в района на с. Градец са регистрирани три селища от култура Магура — Коцофени¹⁸. Вероятно това селищно развитие е свързано със социалната организация на носителите на тази култура. Подобна структура на селищната система — едно централно селище и в съседство свързани с него по-малки, се наблюдава през РБЕ и в Югоизточна България, където около централната селищна могила са разположени по-малки селища¹⁹.

По отношение разположението им различаваме три типа селища:

1. На високи, стръмни, естествено укрепени височини, доминиращи над околния терен — с. Градец м. Кутига, с. Макреш м. Пещера, с. Цар Петрово м. Жъдна (Видински окръг.), гр. Козлодуй м. Килера, м. Чуката, м. Калифера, с. Хайредин м. Попов камък, с. Букьовци м. Татарлъка (Врачански окръг.), с. Садовец м. Калето (Плевенски окръг.)²⁰.
2. Върху ниски, равни, незаливни речни тераси — с. Градец м. Рога, м. Алботин (Видински окръг.), гр. Козлодуй м. Салтиров водопой, м. Казана, гр. Оряхово м. Калето, с. Остров м. Блатото (Врачански окръг.)²¹.
3. В пещери — Магура (Видински окръг.), Муселиево (Плевенски окръг.)²².

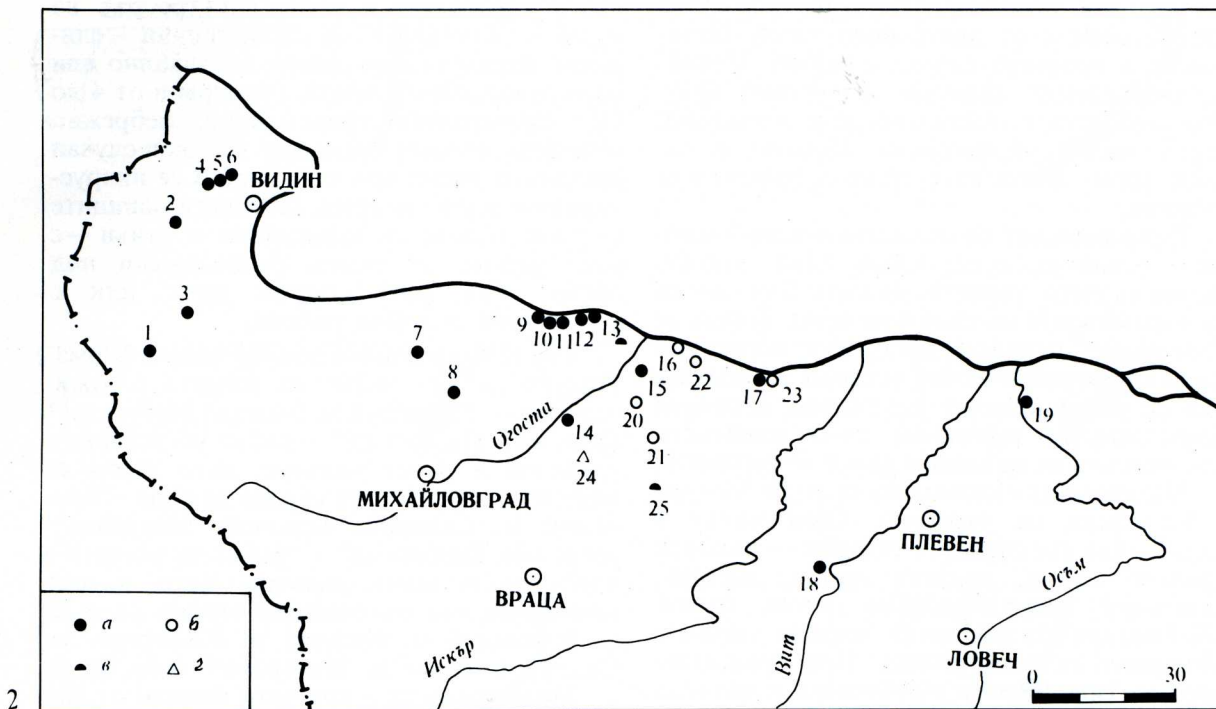
● Обр. 1. Териториално разпространение на култура Коцофени в Югоизточна Европа. Fig. 1. Propagation territoriale de la culture Kotzofeni en Europe Sud-Est

Стратиграфски данни са известни само от четири селища — Магура, с. Градец м. Кутига, с. Садовец, с. Муселиево. Те имат от един до три строителни хоризонта, като доколкото може да се съди от материала, само две от всички седемнадесет селища лежат върху енеолитни, като е отбелязан стратиграфски хиатус между пластове²³.

Засега от България е публикуван планът на едно жилище — от Магурата. То е правоъгълно, с размери 5,50 × 3,90 м. Стените са изградени от колове, преплетени с пръти и измазани с глина. В центъра на жилището е пещта с размери — 0,85 × 0,75 × 0,10 м²⁴. Можем да предположим, че подобен е начинът на изграждане и на другите жилища, тъй като в почти всички селища по повърхността се откриват късове стенна мазилка с отпечатьци от колове²⁵. От Магурата са известни няколко пещи, които не се свързват с определено жилище. Те имат почти правоъгълна форма, с размери — дължина от 1,10 до 1,30 м, ширина — от 0,90 до 1,10 м. В основата на някои от тях са вградени ломени камъни. Всички пещи са засводени²⁶.

Некрополи. Данните за тях са твърде малко, но все пак е очевидно наличието на биритуалност в погребалните обреди на културата: 1. Трупоизгаряне — данни за такива некрополи има от с. Галиче м. Пиката, с. Селановци, с. Остров, с. Крушовица (Врачански окръг.)²⁷. 2. Трупополагане — с. Алтимир (Врачански окръг.)²⁸.

Разкопки на некрополи на култура Магура — Коцофени у нас не са провеждани, което не позволява решаването на въпроса, дали в един некропол съществуват и двата начина на погребване. Особен интерес в изучаване на погребалните обреди през периода представляват некрополите при

● Обр. 2. Разпространение на обектите от култура Магура—Коцофени в българските земи: а) селища; б) некрополи с трупоиъгаряне; в) некрополи с трупополагане; 2) могилни некрополи с керамичен инвентар, характерен за култура Магура—Коцофени: 1) Магура; 2) с. Цар Петрово; 3) с. Макреш; 4, 5, 6) с. Градец; 7) с. Сталийска махала; 8) с. Якимово; 9, 10, 11, 12, 13) гр. Козлодуй; 14) с. Хайредин; 15) с. Букъовци (дн. Мизия); 16) гр. Оряхово; 17, 23) с. Остров; 18) с. Садовец; 19) с. Муселиево; 20) с. Крушовица; 21) с. Галиче; 22) с. Селановци; 24) с. Алтимир; 25) с. Търнава; 26) с. Хърлец. Fig. 2. Propagation des sites de la culture Magoura—Kotzofeni dans les terres bulgares: а) localités; б) nécropoles avec inhumation à incinération; в) nécropoles tumulaires avec inventaire céramique caractéristique de la culture Magoura—Kotzofeni: 1) Magoura; 2) village Tzar Petrovo; 3) village Makreš; 4, 5, 6) village Gradec; 7) village Stalijska mahala; 8) village Jakimovo; 9, 10, 11, 12, 13) ville Kozloduj; 14) village Hajredin; 15) village Bukjovci (actuellement Mizia); 16) ville Orjahovo; 17, 23) village Ostrov; 18) village Sadovec; 19) village Musselievo; 20) village Krušovica; 21) village Galiče; 22) village Selanovci; 24) village Altimir; 25) village Tärnava; 26) village Härlec

Търнава и с. Хърлец (Врачански окр.)²⁹. Антропологическо проучване на скелетите засега не е правено, но може да се предполага, че в тези некрополи се наблюдава взаимодействие между две култури — ямната и Магура—Коцофени. За ямната култура са характерни могилният насип, формата и конструкцията на ямите, позата на скелетите, червената охра и част от инвентара, а за култура Магура—Коцофени — трупоиъгарянето и керамичният инвентар³⁰. Този процес се улавя в археологическия материал и в Румъния — могилата до Кърна и др.³¹ Находките от този тип са все още малко, което не позволява поточното определяне характера на това

двустранно влияние и взаимодействие между двете култури.

Ордия на труда. От с. Кладоруб (Видински окр.), Михайловград, с. Борован, с. Габаре, с. Алтимир, с. Градешница (Врачански окр.), Габрово, с. Кръвник, с. Градище, с. Петко Славейково, с. Батошево, с. Добромирка (Габровски окр.) са известни каменни брадви-чукове с дупка, характерни за РБЕ³².

Керамика. Материалът, с който разполагаме, е с различен произход — от археологически разкопки, сондажни проучвания, обхождания на терена, което определя и различната му информационна стойност. Необходимо е да се има предвид и фактът, че част от керамиката е силно фрагментирана, което затруднява възстановяването на цели форми. Поради това при изработване на типологията³³ сме се ръководили на първо място от целите форми, ако такива съществуват в съответния тип, като към тях добавяме фрагментирания материал. В случай, че цели форми липсват, основа е фрагментираният материал, който е обработен на базата на сравнение с цели форми от съседните територии.

Керамиката на култура Магура—Коцофени е изработвана от два основни вида тесто — с примеси от счукани черупки от миди и с примеси от песъчинки и дребни камъчета. По-рядко се срещат съдове, изработени от добре пречистена глина. Наличният материал показва, че не съществуват правила за изработване на определена форма съдове с определен вид тесто. За

пример ще посочим паниците, които са изработвани и от двата вида тесто. Изпичането в повечето случаи е добро. Преобладават сивият, кафявият и черният цвят. Повърхността е огладжана или излъскана, много рядко — шликвана. Шликът е на насян много фино, като лесно се измива или изтрива.

Разграничават се следните основни форми — паници, купи, чаши, кани, аскоси, малки съдчета, гърнета, питоси. Въз основа на параметрите на съда във всяка форма се обособяват няколко типа. Във всеки тип според оформянето на устието и неговия ръб се разграничават подтипове, а според допълнителни признаци, като наличието или липсата на дръжки и други — варианти.

Повечето от съдовете на култура Магура — Коцофени са украсени. Орнаментът е изработван със следните техники — дълбоки врязани линии, врязани линии, насечки, канелюри, шнур, релефни ленти, пъпки, комбинация от различни видове техники. Мотивите са геометрични. При представянето на типологията е отбелязан и начинът на украса и мотивите, характерни за всеки отделен тип. Изработването на подробна типология на орнамента и свързването на мотивите с керамичните форми по наше мнение не би било изчерпателно на настоящия етап на изследване и е предмет на бъдещи проучвания.

А. Паници

Тип I — паници с форма на обърнат пресечен конус и високо конусовидно столче. Този тип е известен от гр. Козлодуй, м. Салтиров водопој³⁴. Близка по форма е само паницата от некропола до с. Търнава³⁵, докато от съседните територии засега подобни не са ни известни. И двете паници представят подтип „а“ — с удебелен и завит навътре ръб на устието. Наличието на вертикални дъговидни дръжки позволява извеждането на два варианта: вариант 1 — дръжката е разположена непосредствено под устието (обр. 3а) и вариант 2 — дръжката свързва тялото и столчето на паницата (обр. 3б).

Тип II — паници с форма на обърнат пресечен конус без столче. В зависимост от оформянето на ръба на устието се обособяват следните подтипове: Подтип „а“ — ръбът на устието е удебелен и завит навътре, като се отделя рязко от вътрешната страна на съда (Козлодуй м. Килера, Магурата)³⁶ — обр. 3в, г. Подтип „в“ — ръбът на устието е удебелен и завит навътре, като преминава плавно във вътрешната страна на съда (Козлодуй м. Килера, м. Чуката, м. Казана; Магурата; с. Градец м. Кутига; с. Макреш м. Пеща)³⁷ — обр. 3д — и.

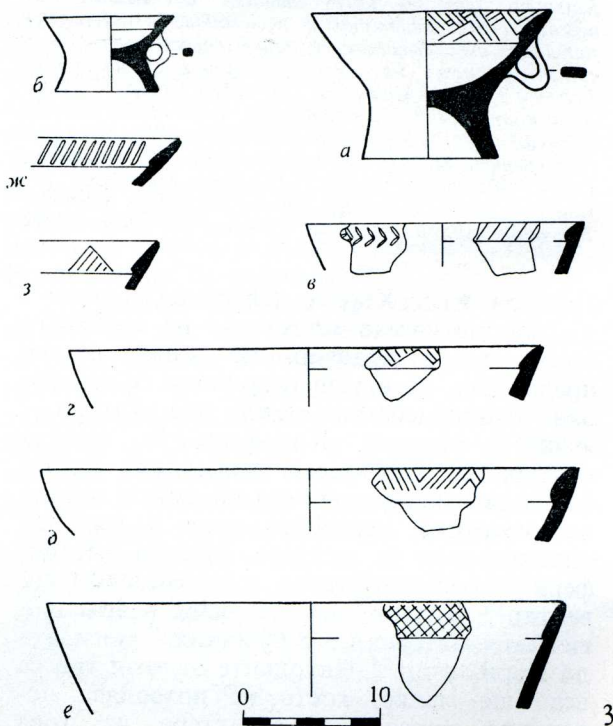
Почти всички паници от типове I и II са украсени. Най-често орнаментът е врязан и е разположен от вътрешната страна на съда,

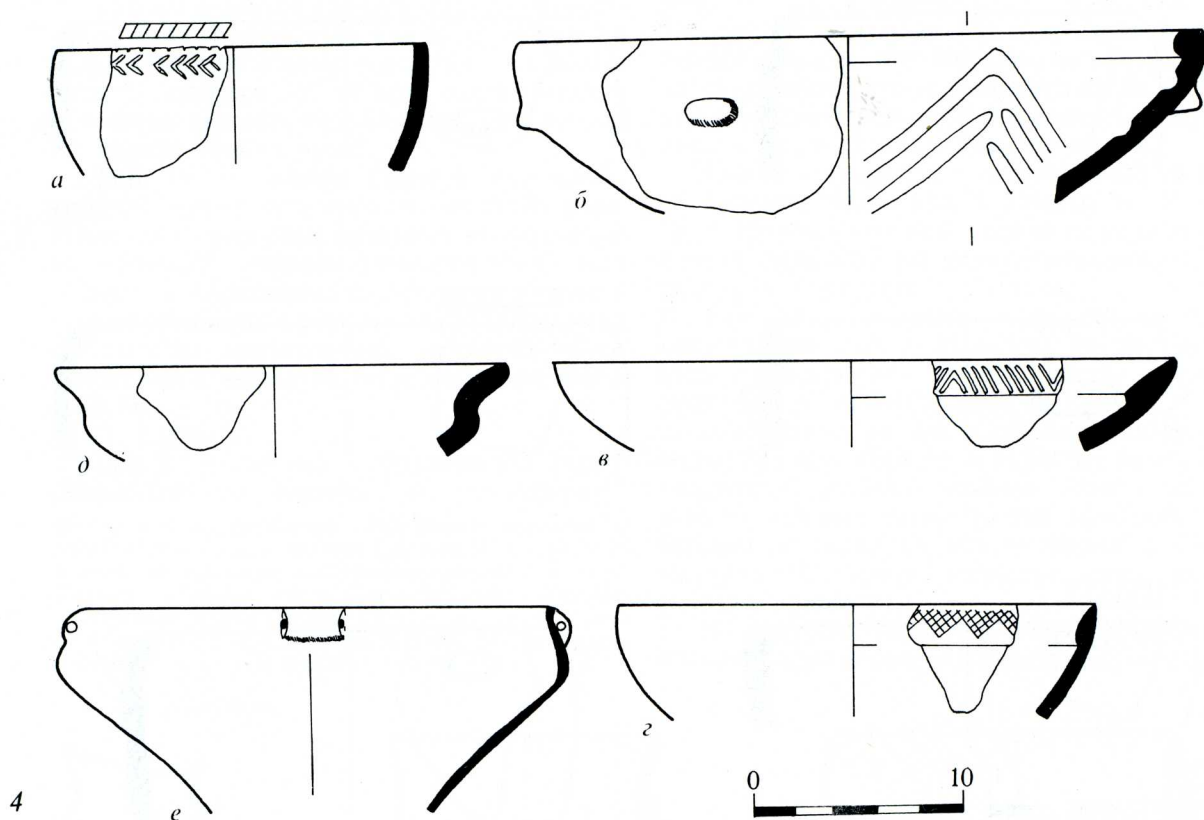
върху удебеления и завит навътре ръб на устието. Мотивите са геометрични — единични хоризонтални линии; вертикално или косо разположени линии, групирани от 4 до 11; застриховани триъгълници; небрежно изпълнен мрежест орнамент. В някои случаи врязаните линии при тази украса са инкрустирани с бяла материя. Понякога паниците от тези типове са украсявани и отвън — с коси редове от резки, разположени под остър ъгъл един спрямо друг, или с вертикални релефни ръбове.

Тип III — паници с полусферична форма. Подтип „а“ — ръбът на устието е равно отрязан — Козлодуй м. Килера; Магурата³⁸ (обр. 4а). Подтип „в“ — ръбът на устието е удебелен и завит навътре, като рязко се отделя от вътрешната страна на съда — Козлодуй м. Салтиров водопој; Магурата³⁹ (обр. 4б). Подтип „с“ — ръбът на устието е удебелен и завит навътре, като плавно преминава във вътрешната страна на съда — Козлодуй м. Килера, м. Калифера, м. Салтиров водопој; Магурата⁴⁰ (обр. 4в, г).

Украсявани са и повечето паници от тип III. В зависимост от оформянето на устието

● Обр. 3. Култура Магура — Коцофени — керамика: а, б) тип — AI; в, у) тип AII; а, б) гр. Козлодуй, м. Салтиров водопој; в — е) гр. Козлодуй, м. Килера; ж) гр. Козлодуй, м. Казана; з) гр. Козлодуй, м. Чуката. Fig. 3. Culture Magoura — Kotzofeni — céramique: а, б) type AI; в, у) type AII; а, б) ville Kozloduj, lieu dit Saltirov vodopoj; в — е) ville Kozloduj, lieu dit Kileria; ж) ville Kozloduj, lieu dit Kazana; з) ville Kozloduj, lieu dit Čukata

● Обр. 4. Култура Магура—Коцофени—керамика: а—з) тип АIII; д) тип АIV; е) тип AV; а, д) гр. Козлодуй, м. Килера; б, з) гр. Козлодуй, м. Салтиров водопой; е) гр. Козлодуй, м. Калифера. Fig. 4. Culture Magoura—Kotzofeni—céramique: а—з) type AIII; д) type AIV; е) type AV; а, д) ville Kozloduj, lieu dit Kilerа; б, з) ville Kozloduj, lieu dit Saltirov vodopoj; е) ville Kozloduj, lieu dit Kalifera

врязаният орнамент е разположен или върху удобеления и завит навътре ръб (тип IIIc), или от външната страна на съда (тип IIIa), или от вътрешната му страна (тип IIIb). В първия случай мотивите са подобни на тези от типове I и II—успоредни линии, образувачи зигзаг, или врязани висящи триъгълници. При тип IIIa най-често украсата се състои от насечки по ръба на устието, комбинирани с хоризонтални или коси редове от насечки, разположени отвън, непосредствено под устието. От типа III в са известни два фрагмента, украсени с широки плитки канелюри, разположени от вътрешната страна, комбинирани с релефен издатък, изпълняващ ролята и на дръжка от външната страна.

Тип IV — паници с полусферично тяло и силно извито навън устие. Засега е известен само от гр. Козлодуй м. Килера⁴¹. Наличният материал не позволява определянето на подтипове (обр. 4д).

Тип V — паници с близко до полусфера тяло и силно извито навътре устие—Козлодуй м. Калифера; с. Градец м. Кутига, м.

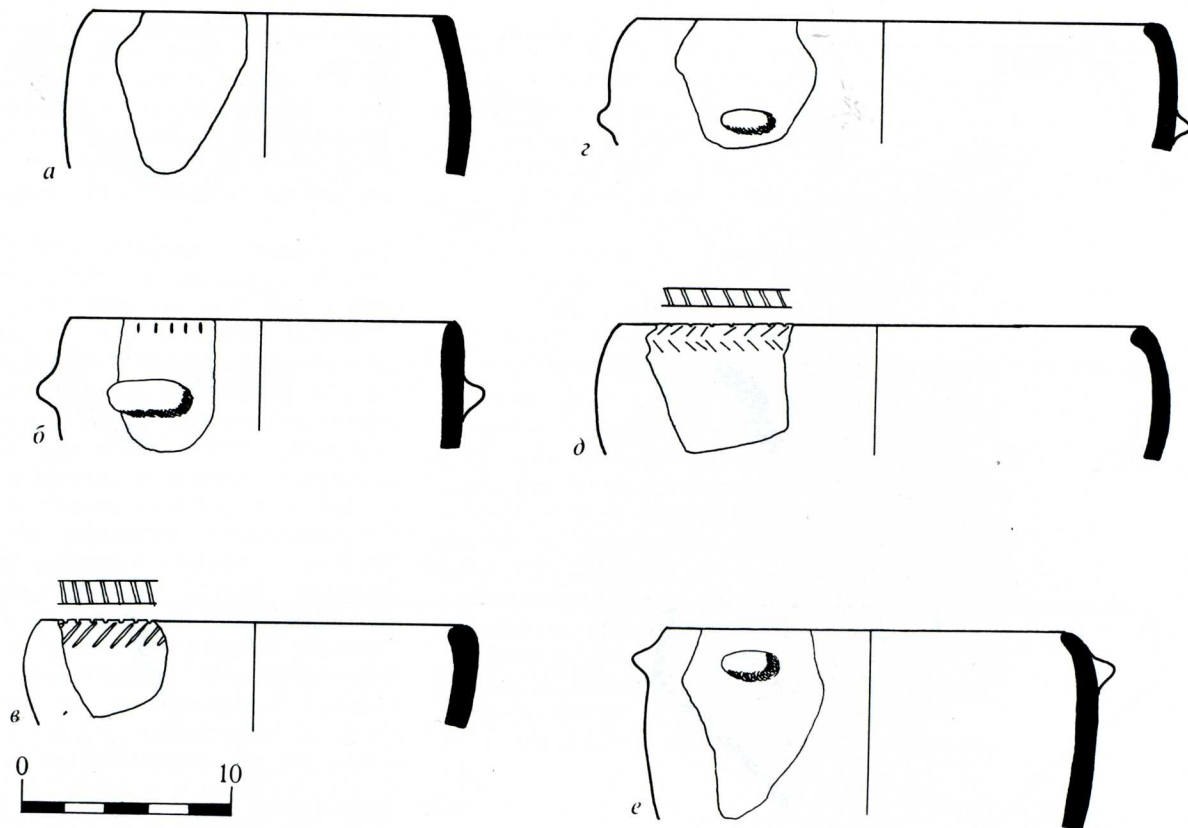
Пеща⁴² (обр. 4е). Всички известни фрагменти от този тип са снабдени с хоризонтални тунелести дръжки, разположени непосредствено под устието.

Засега не са ни известни украсени паници от типове IV и V.

В. Купи. За разлика от паниците те са по-дълбоки и по-затворени при устието, което предполага и по-различната им употреба. Наличният материал позволява да се обособи само един тип — с издължена форма и затворено устие. В зависимост от оформянето на неговия ръб различаваме следните подтипове: Подтип „а“ — ръбът на устието е равно отрязан — Козлодуй м. Килера⁴³ (обр. 5а). Подтип „в“ — ръбът на устието е изтънен — Козлодуй м. Килера⁴⁴ (обр. 5б). Подтип „с“ — ръбът на устието е завит навътре — Козлодуй м. Килера; Магурата⁴⁵ (обр. 5в—е).

Купите са украсявани отвън, непосредствено под устието. Орнаментът най-често е врязан — хоризонтален ред от насечки (вертикални или коси); насечки по ръба на устието, комбинирани с хоризонтален ред от коси насечки или с два реда от коси насечки, разположени под остър ъгъл един спрямо друг, поставени от външната страна на съда, непосредствено под устието. Среца се и релефната украса, понякога комбинирана с врязана — във вид на хоризонтални релефни израстъци, изпълняващи функцията на дръжки.

С. Чаши. Различаваме три типа.

● Обр. 5. Култура Магура—Коцофени — керамика тип В: а, б, в, е) гр. Козлодуй, м. Килера; з) гр. Козлодуй, м. Салтиров водопой. Fig. 5. Culture Magouira—Kotzofeni — céramique type В: а, б, в, е) ville Kozloduj, lieu dit Kileria; з) ville Kozloduj, lieu dit Saltirov vodopoj

Тип I—чаша с овално тяло и високо фуниевидно гърло, без дръжка — Козлодуй м. Килера; Магурата⁴⁶ (обр. 6б).

Тип II — чаша с овално тяло, фуниевидно гърло и една, излизаща високо над устието плоска лентеста дръжка (Козлодуй м. Килера, м. Салтиров водопой; Магурата; с. Макреш; с. Цар Петрово; с. Градец)⁴⁷.

Тип III — чаша с конусовидно тяло и една, излизаща високо над устието, плоска лентеста дръжка (Магурата)⁴⁸.

Повечето от чашите (особено типове II и III) са украсени. Орнаментът е врязан, като обхваща цялото тяло на чашата и дръжката. Характерен е фактът, че орнаментът е изпълнен с техниката на широки и дълбоки врязани линии. Някои от чашите са украсявани с хоризонтални редове от набодени точки.

D. Кани. Различаваме два типа.

Тип I—кана, при която центърът на дъното и центърът на устието лежат на права, перпендикулярна на равнината на дъното. Стените на каната са симетрично разположени спрямо нея. В зависимост от устието се оформят два подтипа: Подтип „а“ — устието е равно отрязано и успоредно на равнината на дъното. Този подтип засега не е известен от Северозападна

България. Подтип „в“ — устието е косо отрязано — с. Букьовци, с. Търнава, с. Хърлец, Козлодуй м. Салтиров водопой⁴⁹ (обр. 6а).

Тип II — аскосовидна кана — при нея посочената по-горе права е наклонена под известен ъгъл спрямо равнината на дъното, а стените на съда са асиметрично разположени спрямо нея (с. Крушовица, с. Галиче, с. Селановци)⁵⁰.

Известните засега кани не са украсени.

E. Аскоси. Известни са два — от некропола при с. Търнава и от пещерата Магура⁵¹. Те представят два различни типа:

Тип I — с хоризонтално разположено тяло (Магурата). Украсен е с шахматно разположени квадрати от набодени точки.

Тип II — с вертикално разположено тяло (Търнава). Украсен е с врязани линии, образуващи зигзаг.

F. Малки съдчета. Различаваме следните типове:

Тип I—малки съдчета с овално тяло и високо цилиндрично гърло, ясно отделено от тялото. Подтип „а“ — върху гърлото са поставени дъговидни релефни ленти, изпълняващи ролята и на дръжки (Козлодуй м. Салтиров водопой)⁵² (обр. 6е, ж). Подтип „в“ — върху гърлото е поставена вертикална тунелеста дръжка (Козлодуй м. Килера)⁵³ (обр. 6г).

Тип II — малки съдчета с конично тяло и фуниевидно, ясно отделено от тялото гърло (Козлодуй м. Салтиров водопой, Търнава)⁵⁴ (обр. 6д).

Тип III — малки съдчета с полусферично тяло, късо фуниевидно гърло и конвексно дъно. Известен е само един съд — от Магурата⁵⁵, снабден с четири хоризонтални тунелести дръжки, разположени на прехода от тялото към гърлото.

Тип IV — малки съдчета със слабо конично гърло, отделено от овалното тяло. Известен е само един фрагмент от Козлодуй м. Килера⁵⁶, украсен непосредствено под устието с хоризонтална лента от мрежест врязан орнамент и с два срещуположни реда от висящи тригълници, пространството между които образува зигзагообразна лента (обр. 6в).

Г. Гърнета.

Тип I — гърнета с фуниевидно гърло (Козлодуй м. Килера, м. Калифера)⁵⁷

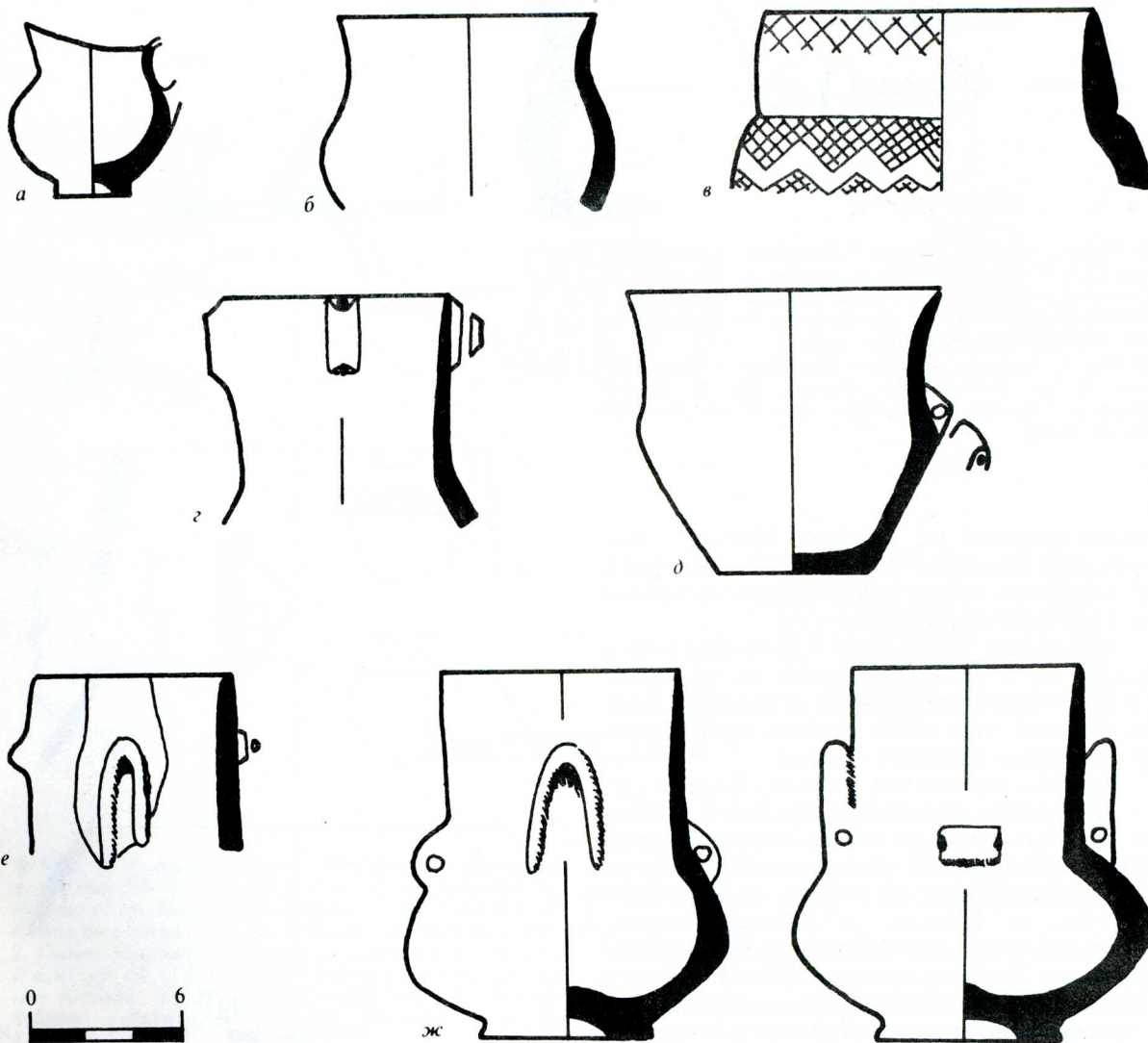
● Обр. 6. *Култура Магура — Коцофени — керамика: а) тип I; б) тип CI; г, е, ж) тип I; д) тип II; в) тип IV; а, д, е, ж) гр. Козлодуй, м. Салтиров водопой; б, в, г) гр. Козлодуй, м. Килера. Fig. 6. Culture Magoura — Kotzofeni — céramique: а) type I; б) type CI; г, е, ж) type I; д) type II; в) type IV; а, д, е, ж) ville Kozloduj, lieu dit Saltirov vodopoj; б, в, г) ville Kozloduj, lieu dit Kilerá*

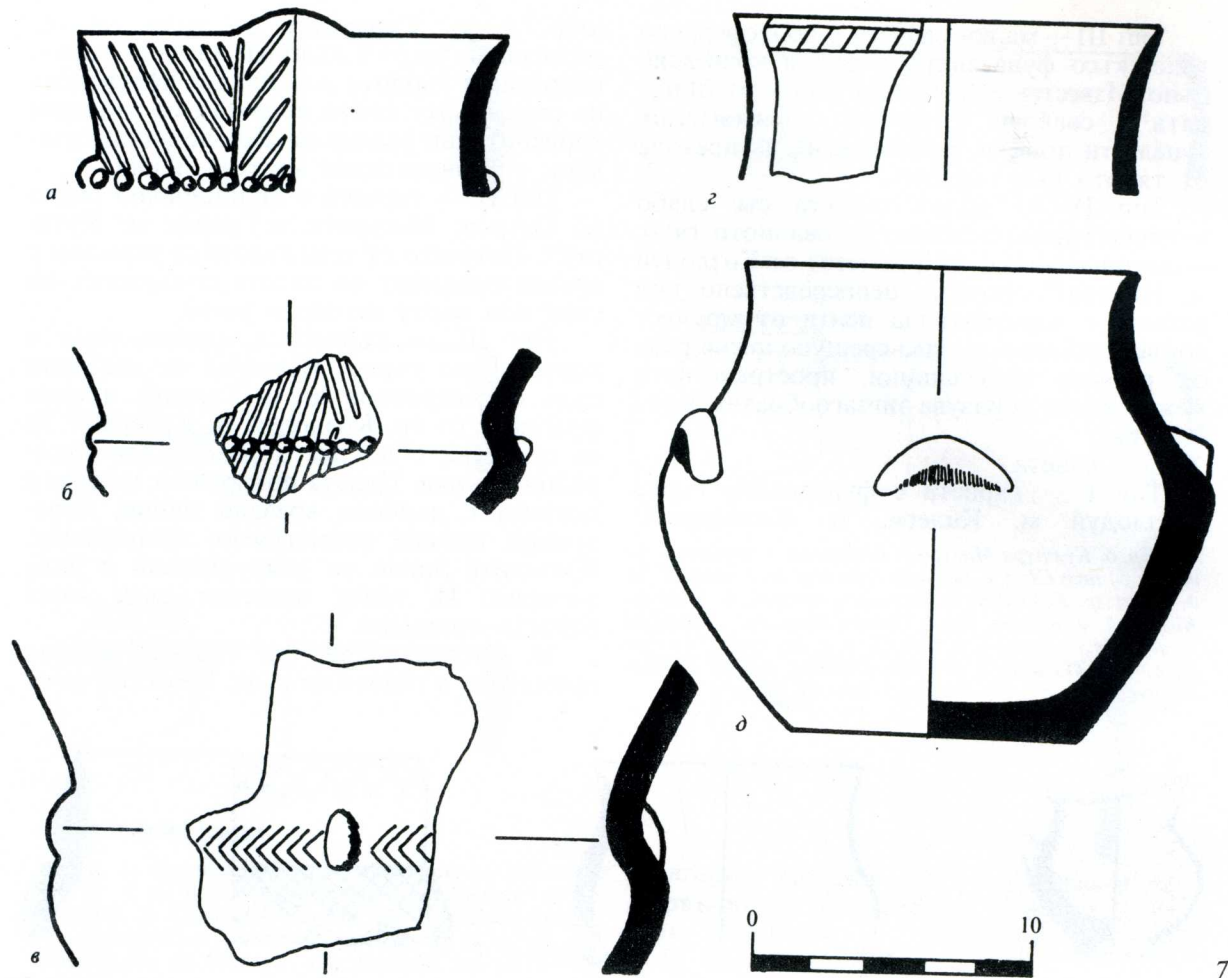
(обр. 7а—д). Гърнетата от този тип са украсявани често с дълбоки врязани линии, покриващи гърлото или цялата повърхност на съда, върху които понякога са залепени хоризонтални редове от лещоподобни кръгчета; с хоризонтални врязани линии.

Тип II — гърнета с цилиндрично гърло (с. Остров, Магурата, с. Градец м. Кутига)⁵⁸. Повечето от тези съдове са украсени с врязан орнамент по цялата повърхност на съда или върху неговото устие.

Тип III — гърнета с овално тяло и конусовидно гърло. Известни са два цели съда от некропола до с. Търнава и един фрагмент от гр. Козлодуй м. Килера⁵⁹. Те са снабдени с по две хоризонтални дъговидни дръжки. Цялата повърхност на съда е покрита с дълбоки врязани линии, образувани сложни геометрични композиции. Врязаните линии са инкрустирани с бяла материя. И трите известни съда имат еднакъв орнамент.

Н. Питоси. При тях гърлото плавно преминава в тялото на съда. Известни са от

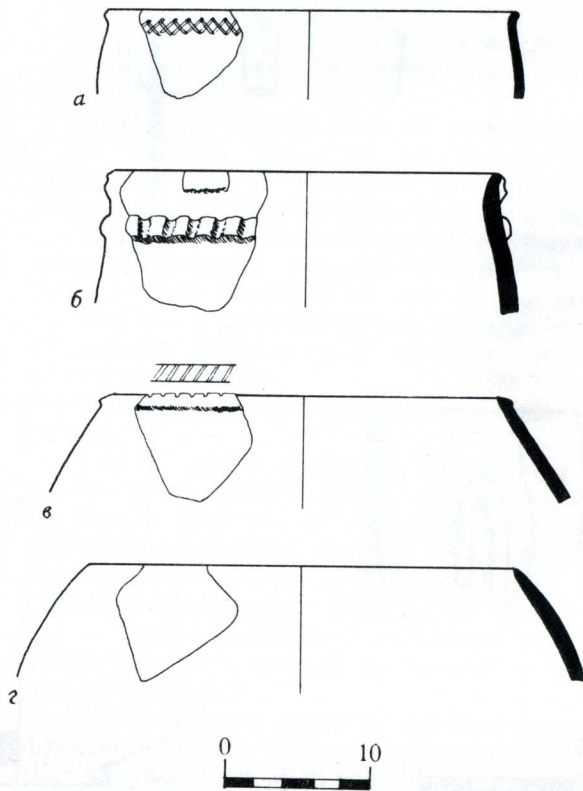
● Обр. 7. Култура Магура—Коцофени — керамика: тип С1, а—з) гр. Козлодуй, м. Килера, д) Козлодуй, м. Салтиков водопой. Fig. 7. Culture Magoura—Kotzofeni — céramique: type C1, а—з) ville Kozloduj, lieu dit Kilera; д) ville Kozloduj, lieu dit Saltirov vodopoj

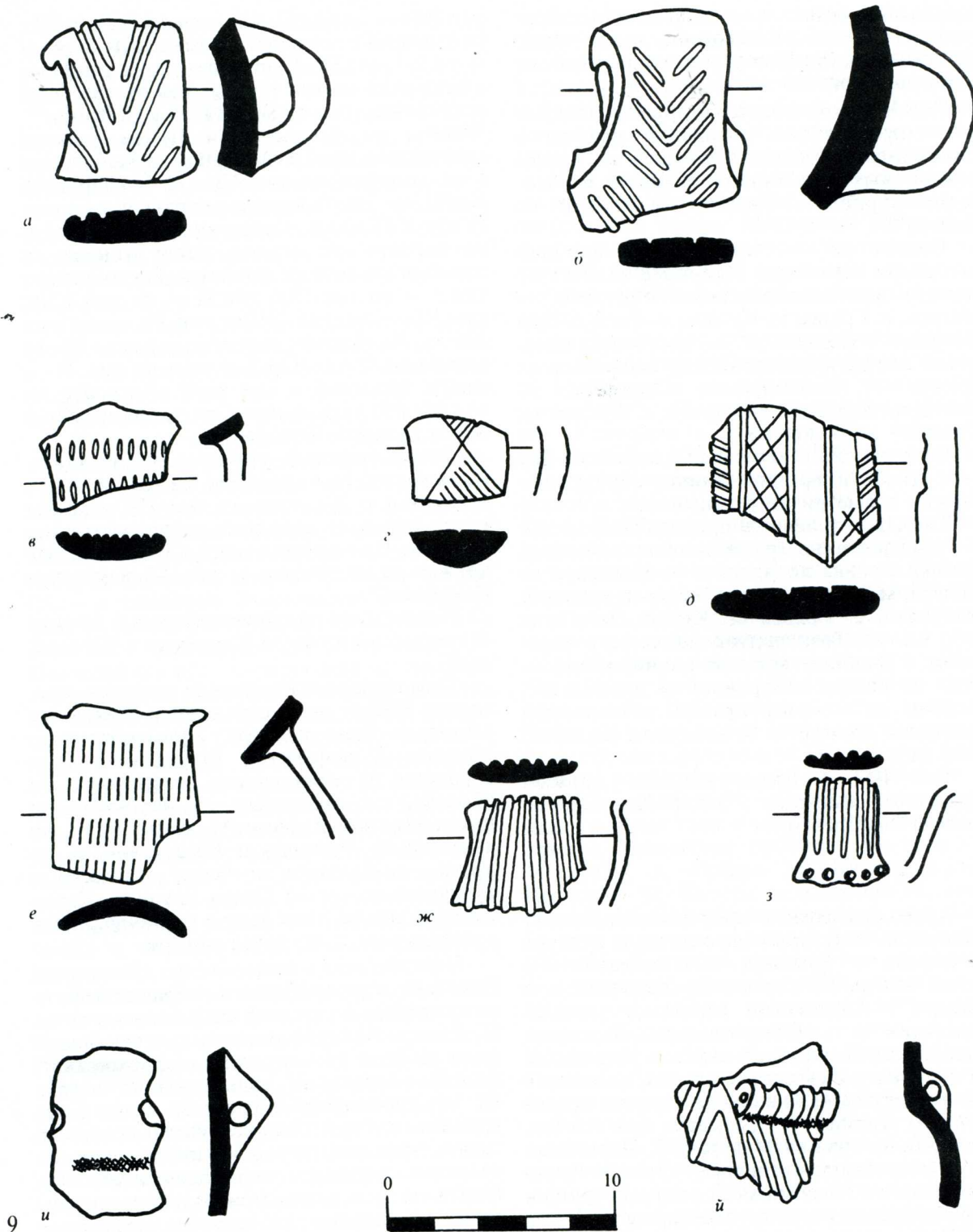
● Обр. 8. Култура Магура—Коцофени — керамика: тип Н, гр. Козлодуй, м. Килера. Fig. 8. Culture Magoura—Kotzofeni — céramique: type H, ville Kozloduj, lieu dit Kilera

всички селища на култура Магура—Коцофени в България⁶⁰. Наличният материал не позволява засега определянето на типове за тази форма (обр. 8).

Ж. Дръжки. Извеждането им е свързано с факта, че в повечето случаи те са силно фрагментирани, като рядко се намират заедно със съда, към който са били прикрепени. Различаваме следните типове:

Тип I—вертикални дръжки. Подтип „а“ — вертикални дъговидни дръжки с близко до правоъгълник или елипса сечение (Козлодуй м. Килера, м. Салтиров водопой, м. Казана; Магурата; с. Градец м. Кутига)⁶¹ (обр. 9 а—г). Подтип „в“ — плоски вертикални дръжки с елипсовидно сечение (Козлодуй м. Казана; Магурата)⁶² (обр. 9 д, е). Подтип „с“ — лентести вертикални дръжки с елипсовидно сечение. Най-често се срещат

● Обр. 9. Култура Магура—Коцофени — керамика: а—з) тип I; и, й) тип III; а, б, е—з) гр. Козлодуй, м. Килера; в) гр. Козлодуй, м. Казана; г) гр. Козлодуй, м. Салтиров водопой; и, й) гр. Козлодуй, м. Калифера. Fig. 9. Culture Magoura—Kotzofeni — céramique: а—з) type I; и, й) type III; а, б, е—з) ville Kozloduj, lieu dit Kílера; в) ville Kozloduj, lieu dit Kazana; г) ville Kozloduj, lieu dit Saltirov vodopoj; (и, й) ville Kozloduj, lieu dit Kalifera

при чашите Козлодуй м. Килера, м. Салтиров водопой; Магурата; с. Градец м. Кутига⁶³ (обр. 9 ж).

Повечето дръжки от тип I са украсени — тези от типове Ia и Ib с дълбоки врязани линии, образуващи вписани един в друг остри ъгли; с хоризонтални редове от

щамповани резки; с връзани линии, образувачи сложни геометрични композиции. Дръжките от тип Ic са украсявани с дълбоки успоредни връзани линии.

Тип II — хоризонтални дръжки. Подтип „а“ — хоризонтални дъговидни дръжки с елипсовидно сечение. Най-често са разположени върху дълбоките съдове с елипсовидно гърло — Търнава, Козлодуй м. Килера⁶⁴.

Подтип „в“ — хоризонтално пробити дъговидни израстъци. Най-често излизат от устието или непосредствено под него — Магура, с. Градец м. Кутига, м. Рога; с. Цар Петрово⁶⁵. Подтип „с“ — дъговидни пластични ленти, изпълняващи функцията и на дръжки — Козлодуй м. Калифера, м. Салтиров водолей; Магурата; с. Градец м. Кутига⁶⁶ (обр. 6е, ж).

От този тип е украсяван единствено IIa — с дълбоки връзани линии, образувачи сложни геометрични композиции.

Тип III — тунелести дръжки. Подтип „а“ — хоризонтално разположени тунелести дръжки с равна повърхност — Козлодуй м. Килера, м. Калифера, м. Салтиров водолей; Магурата; с. Градец м. Кутига, м. Пеща (обр. 9и, й). Този подтип понякога е украсяван с дълбоки връзани линии, разположени по цялата повърхност на дръжката⁶⁷. Подтип „в“ — вертикално разположени тунелести дръжки — Козлодуй м. Килера⁶⁸ (обр. 6г).

Тип IV — псевдотунелести дръжки. Известна е само една — от гр. Козлодуй м. Килера⁶⁹ (обр. 8б).

* * *

Археологическите проучвания показват наличието на четири типа селища за култура Коцофени в Румъния и Югославия — в равни места, на тераси, на височини и в пещери⁷⁰. Аналогични типове са засвидетелствани и в Северозападна България. Данните за жилищата и тяхното устройство са непълни и в съседните страни, но все пак ще отбележим наличието на наземни правоъгълни жилища с размери $3/4 \times 6/8$ м, подобни на това от Магурата⁷¹. Идентични са и погребалните обичаи — както в Румъния, така и в Югославия са документирани и трупологането, и трупоишгарянето⁷².

Най-пълни и точни са аналозите сред керамиката. В Румъния за нейното изработване се използва тесто със същите примеси, както и в България — камъчета и песъчинки или счукани черупки от миди⁷³. Сравнението с типологията на керамиката на култура Коцофени в Румъния, разработена от П. Роман, показва, че паниците от нашите типове IIa и IIb са идентични с тип Ia3 у П. Роман, тези от тип IIIa — с тип Id1,

тип IIIb — с тип Id2, аналогични на тип IIIc са известни от селището Романешти, а тип V — на Ib1 и Ib2⁷⁴. Купите от нашия тип Ia са аналогични на тип IIa1, а тези от тип Ic са идентични с типове IIa2 и IIa3 у П. Роман⁷⁵. Чашите от типове II и III са еднакви съответно с тип IIIc2b и IIIc3, а тези от тип I са подобни на тип VIIc в Коцофени⁷⁶. Каните от тип Ib намират паралели в типове IVb3b и IVb3c в същата култура⁷⁷. Малките съдчета от всички наши типове са подобни на тези от Румъния, както следва: тип I — на тип IXa, тип II — на тип XIIa, тип III — на тип XVIa, тип IV — на тип XX⁷⁸. Дълбоките гърнета от тип III са идентични с тип IXb3, а тези от тип II — много вероятно с тип Va⁷⁹. Аскосите от нашите два типа са подобни на типове XIa и XIb в култура Коцофени⁸⁰.

Точни паралели намират и дръжките. Нашия тип Ia е подобен на B2, а Ib — идентичен с B1, тези от тип IIa намират точни паралели сред част от дръжките тип A1, а тип IIb е еднакъв с тип A3. Тунелестите дръжки са идентични с тип A1 в култура Коцофени⁸¹.

Повечето от посочените форми и дръжки се срещат и в култура Коцофени в Югославия⁸².

Това ни дава основание да предположим, че през РБЕ от двете страни на р. Дунав се е развивала една култура. Наименованието Магура — Коцофени за българските земи отразява, от една страна, известната им обособеност, отбелязана от наличието на някои керамични форми⁸³, които не са ни известни от Румъния и Югославия, а, от друга — по-близките и тесни контакти с културите на юг от Стара планина. Както вече посочихме, този факт в различна степен е отбелязван и от други автори.

Периодизация и относителна хронология. Решаването на проблема за периодизацията на културата е улеснено от изследването на П. Роман. Авторът разделя култура Коцофени на фаза I — период на „формиране“, фаза II — период на „кристализация“ и фаза III — „класически“ период. За всяка фаза, отделена както по типологически признаци, така и чрез стратиграфски наблюдения, са изведени основните характеристики⁸⁴. На базата на тези данни можем да периодизираме развитието на култура Магура — Коцофени в България.

Засега фаза I е слабо документирана у нас. Към нея отнасяме част от находките от с. Садовец м. Калето. Според нас сред материалите, включени в комплекса Орля — Садовец⁸⁵, има такива, характерни за Коцофени I. Към тази фаза със сигурност можем да отнесем фрагментите, публикувани от Х. Тодорова на табл. 15/2, орнаментирани с типична за Коцофени I украса⁸⁶,

както и формите, представени от нея на табл. 13/9, 11, 13⁸⁷. Тоест, в Садовец вероятно е представена и фаза I на култура Магура—Коцофени.

П. Роман отбелязва, че гробовете с трупоиогаряне се появяват във фаза III⁸⁸, поради което отнасяме известните от Северозападна България плоски некрополи с трупоиогаряне към същата фаза. Към нея отнасяме и могилените некрополи при с. Търнава и с. Хърлец, чийто керамичен материал намира точни паралели в култура Коцофени фаза III⁸⁹.

Липсата на достатъчно стратиграфски данни за отделните находки не ни позволява да прецизираме мястото на останалите обекти, които отнасяме към фаза II—III на култура Коцофени в Румъния.

Паниците от тип IIa и IIb намират точни аналогии в селището Островул Корбулуй. П. Роман отбелязва, че те се появяват във фаза II, като са характерни за фаза III на култура Коцофени⁹⁰. Аналогични паници на тип IIIa са открити в селището при Бесараби, датирано в Коцофени III, а на тип IIIc—в селището Романешти от същата фаза⁹¹. Типове IV и V са аналогични на Ia4 и Ib1—Ib2, характерни за Коцофени III. Последният тип е шликван с червено, характерно за тази фаза⁹². Купите, известни от Северозападна България, също се срещат във фаза II и III на култура Коцофени⁹³. Чашите с висока дръжка се появяват в Коцофени II, но са характерни за фаза III⁹⁴. Каните и аските също намират паралели в нея⁹⁵. Точни аналогии в последната фаза намират и малките съдчета от типове I и II и гърнетата от тип I⁹⁶. Характерни за нея са и хоризонталните дъговидни дръжки тип IIb и комбинираната украса от дълбоки врязани линии и залепени в редица лещоподобни кръгчета⁹⁷.

Резюмирайки казаното дотук, ще отбележим: засега фаза I на култура Магура—Коцофени е слабо засвидетелствана в българските земи. Към нея се отнася само обектът с. Садовец м. Калето. Останалите селища се отнасят към II—III фази на културата. През тези фази настъпва нейният разцвет. Известните ни засега планове на жилища и пещи, както и вероятно част от оръдията на труда са от този етап. Сред керамичния материал преобладават паниците. Водещи в тях са типовете IIa, IIb, IIIa, IIIc, V. Повечето от тях са украсени. Орнаментът заема горната половина на съда, като в повечето случаи е врязан, порядко релефен или набоден. Същото се отнася и за известните ни купи. Широкопространени са чашите от тип II, често украсени с врязани линии, покриващи цялото тяло и дръжката. Голям е броят на каните и дълбоките съдове. Повечето от

последните са украсени с дълбоки врязани линии. Разнообразие показват и дръжките—вертикални, хоризонтални, тунелести. Украсата е представена с повечето възможни техники. Мотивите са геометрични, понякога небрежно изпълнени, в някои случаи—инкрустирани с бяла материя.

Към фаза III се отнасят известните ни погребения. Те показват биритуалност в погребалния обред. Могилните некрополи предполагат и присъствие на друг етнически елемент (носителите на ямната култура), който вероятно се смесва с местното население.

Въпросите около относителната хронология на култура Коцофени са разгледани от П. Роман в светлината на румънските материали⁹⁸. Мястото на култура Магура—Коцофени в относителната хронология на РБЕ в Югоизточна Европа може да бъде прецизирано чрез сравнителен анализ с еталонните за този период обекти—Езеро, Троя, Полиохни, Дикилиташ, Аргиса Магула. Основно внимание е обърнато на керамичния материал. В търсене на паралели се спираме предимно на фази II и III, тъй като те са представени с най-голямо количество и с най-характерен материал.

1. Паници с конусовидна форма и удебелен и завит навътре ръб на устието—тип AIIa и AIIb. В Езеро този тип се среща в почти всички етапи от живота на селището, но е особено характерен за IX—VI хоризонт, където удебеленият ръб е украсяван с шпуров орнамент⁹⁹. Според класификацията в Троя това е тип A6, характерен за Троя I. Идентичен орнамент на този от Магурата, с. Градец м. Кутига и гр. Козлодуй м. Килера е известен от този етап¹⁰⁰. М. Сефериадис определя тази форма като характерна за етапа Дикилиташ IIIb (РБЕ II). Врязаната украса там е разположена върху удебеления ръб на устието и се състои от мрежест орнамент или врязани триъгълници—идентичен с този от гр. Козлодуй м. Чуката и м. Килера¹⁰¹. 2. Паници с близко до полусфера тяло и силно извито навътре устие, снабдени с тунелести дръжки под устието—тип AV. В основни линии тази форма е характерна за VIII—V хоризонт в Езерото, като в тези рамки се включват около 70% от всички екземпляри¹⁰². Тази форма се среща във всички фази на Троя I и е характерна за етапа IIIb (РБЕ II) в Дикилиташ¹⁰³. В Полиохни находките от този тип са съсредоточени основно в развитата фаза на „синия“ период¹⁰⁴. 3. Кани с косо отрязано устие—тип DIIb. В Езеро се срещат във всички хоризонти¹⁰⁵. В Троя I са документирани както подобни на тип Ib, така и асиковидни кани от тип DII. Аналогични кани на тип DIIb са известни от „зеления“ Полиохни, както и от

етапа IIIв (РБЕII) в Дикилиташ¹⁰⁶. 4. Хоризонтални дъговидни дръжки с вертикално пробити дупки — тип II. Този тип е характерен за развитата фаза на „синия“ Полиохни. Аналогични са известни и от селището в гр. Перник¹⁰⁷. 5. Тунелести дръжки — тип GIII. От Северозападна България са известни най-простите типове, които се срещат през цялата РБЕ във всички посочени обекти. 6. Шнурова украса. Появява се в ранните хоризонти на Езеро, като е типична за преходните хоризонти и етапа VI¹⁰⁸. В Аргиса—Магула се среща в хоризонти, синхронни на Езеро VIII—IV хоризонт, а в Дикилиташ се появява в етапа IIIв (РБЕII)¹⁰⁹.

От посоченото дотук става ясно, че можем да говорим за един хронологически хоризонт, включващ: Магура—Коцофени II—III, Езеро—преходни хоризонти и етапа VI, Троян I—II, Полиохни—„син“ и „зелен“ период, Дикилиташ III в (РБЕII). Вероятно фаза Магура—Коцофени I и предхождащият я етап Чернавода III — Болераз са синхронни на предтроянските слоеве в Езеро и на синхронните му селища в Гърция и Мала Азия. Подобно мнение застъпва и П. Роман, който в последните си работи отбелязва, че Ранното Коцофени е синхронно на Езеро A1, Болераз—финал и ранния Баден, а цялата култура Коцофени синхронизира с Езеро I—II и Троя I (финал) и Троя II¹¹⁰.

Проблемът за връзките между културите Баден и Коцофени е разглеждан нееднократно¹¹¹. Стратиграфските данни позволяват да се посочи следното: хоризонтът Черна вода III—Болераз, който отчасти предхожда Коцофени I¹¹² и култура Костолац, която непосредствено следва Баден¹¹³, ограничават хронологически култура Баден. Фаза III на култура Коцофени изобилства с находки тип Костолац, което ясно показва тяхната едновременност¹¹⁴. От посоченото следва, че фази II—III на култура Коцофени

са синхронни на Баден II—III. В посочените фази връзките между двете култури са особено активни в западните райони на разпространение на култура Коцофени¹¹⁵.

Разработван нееднократно е и проблемът за връзките между културите Коцофени и Костолац¹¹⁶. Н. Тасич отбелязва, че в Румъния и Източна Сърбия керамиката Костолац се намира винаги заедно с керамиката Коцофени, като понякога върху един и същи съд се наблюдава комбинирана украса тип Костолац и тип Коцофени¹¹⁷. Подобно явление се наблюдава и в най-западните райони на България—пещерата Магура, с. Градец м. Кутига, което показва, че и в Северозападна България има подобно развитие като това в съседните райони¹¹⁸. Засега е трудно да се установи степента на взаимодействието между двете култури, както и причините, довели до преплитането им в някои райони. Ще посочим само, че тези активни контакти намират място във фаза III на култура Магура—Коцофени.

* * *

Резюмирайки посоченото дотук, можем да отбележим, че култура Магура—Коцофени обхваща в българските земи районите на дн. Северозападна България. В хронологическо отношение тя попада в големия раннобронзов хоризонт на културите на Анатолийската РБЕ—Езеро—Баден ямна—Черна вода II. Особено активни са връзките и с културите Баден, Костолац и Езеро. Засега е трудно да се решат въпросите около нейния произход и край¹¹⁹. Активизирането на проучванията на некрополи и селища от култура Магура—Коцофени в България би дало възможност да се решат както посочените проблеми, така и да се хвърли светлина около характера на РБЕ в районите на Софийското, Пернишкото, Кюстендилското поле и долината на р. Нишава¹²⁰.

¹ Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. Езеро — раннобронзовото селище. С., 1981; Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. — Археология, XVI, 1974, 1—24; Г. Георгиев, Н. Мерперт. Поселение Езеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. — В: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 215—257.

² G. Tončeva. Un habitat lacustre de l'âge du bronze ancien dans les environs de la ville de Varna. — Dacia, XXV, 1972, 41—62; I. Panaiotov, V. Dergasov. Die ockergrabkultur in Bulgarien. — Studia Praehistorica, 7, 1984, 99—117.

³ R. Katinčarov. Problèmes de l'âge du bronze en Europe de Sud-Est. — In: Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress. S., 1984, 171—181; Р. Катинчаров. Бронзовата епоха в България — В: Троя и Тракия. С., 1982, 56—63; X. Тодорова. Добруджа в

праисторията. — В: История на Добруджа, Т. I. С., 1984, 15—65.

⁴ А. Чилингиrow. Предисторически находки край Дунава от Тимок до Вит. — ИБАД, II, 1911, с. 168; В. Миков. Принос към предисторическата култура у нас. — ИБАИ, V, 1928—1929, 309—320.

⁵ Б. Николов. Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, VI, 1964, 69—78.

⁶ X. Тодорова, В. Велков. Разкопки на Големаново кале при Садовец, АОР, 1979, с. 15; Н. Тодорова. Die Vorgeschichtlichen Funde von Sadovec. — JRGZM, XV, 1968, 15—63.

⁷ Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Разкопки в пещерата Магура през 1971. — ИАИ, XXXIV, 1974, 107—136.

⁸ Б. Николов. Могилни погребения от бронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. — Археология, XVIII, 1976, 38—51.

- ⁹ Б. Николов. Эпоха ранней бронзы в Северо-Западной Болгарии и некрополь у с. Тырнава.— *Tracia Praehistorica. Supplementum 3. S.*, 1981, p. 197.
- ¹⁰ И. Панайотов. По въпроса за формирането на раннобронзовите култури в българските земи.— *Археология*, XXVI, 1984, кн. 2—3.
- ¹¹ А. Йоцова. Новооткрити селища от ранната бронзова епоха във Видински окръг.— *ИМСЗБ*, II, 1978, 2—13.
- ¹² А. Йоцова. Разкопки в пещерата Магура през 1975 г.— *ИМСЗБ*, VI, 1981, 9—26.
- ¹³ В. Гергов. Праисторически находки от пещерата при с. Муселиево, Плевенски окр.— *ИМСЗБ*, III, 1979, 35—55.
- ¹⁴ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. Археологическо проучване на гр. Козлодуй (под печат).
- ¹⁵ Б. Николов. Эпоха..., 196—197. Материалите от Деветашката пещера се различават от характерните такива за култура Магура—Коцофени. Тези отлики се виждат най-ясно в керамиката, сред която липсват типичните за тази култура форми и украса.
- ¹⁶ P. Roman. *Cultura Cotofeni. București*, 1976, p. 14; N. Tasić. *Kultura Kocofeni*.—In: *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja. Sarajevo*, 1979, p. 119.
- ¹⁷ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*
- ¹⁸ А. Йоцова. *Новооткрити...*, с. 3.
- ¹⁹ Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, с. 100.
- ²⁰ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*; А. Йоцова. *Новооткрити...*, с. 3 Б. Николов. Эпоха..., с. 197; Б. Николов, Букьовци в миналото и днес. Враца, 1961, с. 15.
- ²¹ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*; А. Йоцова. *Новооткрити...*, с. 3; Б. Николов. Эпоха..., 197—198; А. Чилингиров. *Цит. съч.*, с. 168.
- ²² Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, 107—108; В. Гергов. *Цит. съч.*, 43—44.
- ²³ В. Гергов. *Цит. съч.*, с. 38; Х. Тодорова, В. Велков. *Цит. съч.*, с. 15.
- ²⁴ А. Йоцова. *Разкопки...*, с. 14.
- ²⁵ А. Йоцова. *Новооткрити...*, с. 4.
- ²⁶ Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, 110—112.
- ²⁷ Б. Николов. Эпоха..., 197—198; Крушовица. Враца, 1961, с. 11.
- ²⁸ А. Милчев. Археологическо проучване на с. Алтимир.— *ГСУ ФИФ*, 51, 1958, табл. IV.
- ²⁹ Б. Николов. *Могилни...*, 38—51.
- ³⁰ И. Панайотов. Ямната култура в България (под печат); Г. Китов, И. Панайотов, П. Павлов. *Могилни некрополи в Ловешки окръг. Част I—ранна бронзова епоха (некрополът Горан—Слатина) (под печат)*.
- ³¹ G. Vichig. *Un mormint cu osu la Cîrna*.— *SCIV*, 9, 1958, 101—113.
- ³² Б. Николов. *Селища...*, с. 71, обр. 3а; Праисторическото селище Калето при Градешница.— *ИАИ*, XXXII, 1970, с. 251, обр. 4а; К. Койчева-Мечева. Праисторически каменни оръдия на труда от Габровски окръг.— *ГМСБ*, V, 1979, табл. 6/5; 7/1; 8/1—3, 5, 6; 9/3—6; Г. Александров. *Монтана*. С., 1981, обр. 9.
- ³³ Предлаганата типология за българските земи отчита факта, че от тях са известни типове, които не намират място в досегашните разработки, а също така и това, че тя изхожда от различни методически критерии.
- ³⁴ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 7/1, 2.
- ³⁵ Б. Николов. *Могилни...*, обр. 7а.
- ³⁶ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 1/2, 4; А. Йоцова, *Разкопки...*, обр. 4в.
- ³⁷ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 1/5—7; 9/1, 3; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 10 в; А. Йоцова. *Новооткрити...*, фиг. 1/д, е, и.
- ³⁸ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 1/1; А. Йоцова. *Разкопки...*, обр. 4г, ж.
- ³⁹ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 8/3; А. Йоцова. *Разкопки...*, с. 17, обр. 4/з.
- ⁴⁰ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 1/3; 9/4; 8/1, 2; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 25/3.
- ⁴¹ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 2/1, 2.
- ⁴² Пак там, табл. 9/5; А. Йоцова. *Новооткрити...*, с. 4, 5, фиг. 1/в, з.
- ⁴³ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 2/3.
- ⁴⁴ Пак там, табл. 2/4.
- ⁴⁵ Пак там, табл. 2/5; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 11/3.
- ⁴⁶ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 5/1; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 15/д.
- ⁴⁷ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 5/2, 8/7; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 13; 14/а, б; А. Йоцова. *Разкопки...*, обр. 8/д, е; *Новооткрити...*, с. 6, фиг. 2; Х. Тодорова, М. Аврамова. *Праисторическото изкуство в България*. С., 1982, обр. 40.
- ⁴⁸ Х. Тодорова, М. Аврамова. *Цит. съч.*, обр. 40.
- ⁴⁹ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 8/5; Б. Николов. *Селища...*, фиг. 3; *Могилни...*, обр. 11/а.
- ⁵⁰ Б. Николов. *Крушовица*, обр. 4; Эпоха..., рис. 2/а, в; 11.
- ⁵¹ Б. Николов. *Могилни...*, обр. 4/б; А. Йоцова. *Разкопки...*, обр. 5.
- ⁵² И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 7/4; 8/7.
- ⁵³ Пак там, табл. 3/1; 6/1.
- ⁵⁴ Пак там, табл. 3/2, 3; 6/10; Б. Николов. *Могилни...*, обр. 4/а.
- ⁵⁵ Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 14/б.
- ⁵⁶ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 3/4.
- ⁵⁷ Пак там, табл. 6/11; 9/6.
- ⁵⁸ Б. Николов. *Могилни...*, рис. 2/г; А. Йоцова. *Разкопки...*, обр. 4/л; *Новооткрити...*, фиг. 5; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, с. 120.
- ⁵⁹ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 3/5; Б. Николов. *Могилни...*, обр. 4/в; 7/б.
- ⁶⁰ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 4/1—4; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, с. 119.
- ⁶¹ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 5/9, 10; 7/1, 2; 8/8; 9/2; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 17/д, е; А. Йоцова. *Новооткрити...*, фиг. 1/к; фиг. 6.
- ⁶² И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 5/7, 8; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 18/з; А. Йоцова. *Новооткрити...*, фиг. 6.
- ⁶³ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 5/4, 5; 8/6; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 18/а; А. Йоцова. *Новооткрити...*, фиг. 6.
- ⁶⁴ Б. Николов. *Могилни...*, обр. 4/в; 7/б; И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 3/5.
- ⁶⁵ Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 18/в; А. Йоцова. *Новооткрити...*, фиг. 4/а—е.
- ⁶⁶ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. *Цит. съч.*, табл. 7/4; 9/6. Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. *Цит. съч.*, обр. 18/ж; А. Йоцова. *Новооткрити...*, фиг. 4/ж—и.

- ⁶⁷ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. Цит. съч., табл. 5/3,5; 7/3—5; 9/4,7; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Цит. съч., обр. 14/в; А. Йоцова. Новооткрити..., обр. 1/в, з.
- ⁶⁸ И. Панайотов, В. Динчев, С. Александров. Цит. съч., табл. 3/1; 6/1.
- ⁶⁹ Пак там, табл. 4/2.
- ⁷⁰ P. Roman. The Late Cotofeni Copper Age Culture in South-Eastern Europe. — BAR, 17, 1977, p. 12; N. Tasič. Op. cit., p. 119.
- ⁷¹ P. Roman. Op. cit., p. 14.
- ⁷² Ibidem, 37—38; N. Tasič. Op. cit., 119—120.
- ⁷³ P. Roman. Cultura..., p. 19.
- ⁷⁴ Ibidem, pl. 12.
- ⁷⁵ Ibidem, pl. 15.
- ⁷⁶ Ibidem, pl. 17/9, 11; 26/9.
- ⁷⁷ Ibidem, pl. 19/18.
- ⁷⁸ Ibidem, pl. 27/1,3; 29/6; 32/4; 33/4.
- ⁷⁹ Ibidem, pl. 27/5; 23/1—3.
- ⁸⁰ Ibidem, pl. 29/1—4.
- ⁸¹ Ibidem, pl. 35/4, 6—13.
- ⁸² N. Tasič. Op. cit., 120—122, sl. 4, tabl. XV—XVI.
- ⁸³ Например тип A1a1, A1a2, A1V, DII, както и някои орнаментални мотиви при тип AIIIb, FIV и други.
- ⁸⁴ P. Roman. The Late..., 39—59.
- ⁸⁵ P. Roman. Complexul Orlea-Sadovec. — SCIVA, XXVII, 2, 1976, 160—163.
- ⁸⁶ Н. Тодорова. Die Vorgeschichtliche..., сравни с P. Roman. The Late..., pl. 54/11.
- ⁸⁷ Н. Тодорова. Op. cit., pl. 13/9, 11, 13.
- ⁸⁸ P. Roman. Cultura..., p. 43.
- ⁸⁹ Виж бел. 26 и бел. 57.
- ⁹⁰ P. Roman. The Late..., p. 19, pl. 99/1—4.
- ⁹¹ Ibidem, pl. 98/7; 105/1, 5.
- ⁹² Ibidem, pl. 12/16, 17, 18; p. 19.
- ⁹³ Ibidem, pl. 95/4; 99/12; 92/4.
- ⁹⁴ Ibidem, p. 54, pl. 17/9.
- ⁹⁵ Ibidem, fig. 3, pl. 97/1; 115/1.
- ⁹⁶ Ibidem, pl. 89/3; 90/13; 97/5.
- ⁹⁷ Ibidem, pl. 98/8; 103/6.
- ⁹⁸ Ibidem, 39—59.
- ⁹⁹ Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. Цит. съч., с. 351, табл. 178, 191, 192.
- ¹⁰⁰ C. Blegen, R. Caskey et al. Troy. vol I, part 2. Princeton, 1950, pl. 234/14, 28; 238/12, 13, 17; 256/1, 12.
- ¹⁰¹ M. Seferiades. Introduction dans la préhistoire de la Macédoine de Nord-Ouest. — BCH, CVII, 1983, p. 663, fig. 34.
- ¹⁰² Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. Цит. съч., с. 351, табл. 203.
- ¹⁰³ C. Blegen, R. Caskey et al. Op. cit., pl. 239/13; 243/27-43; 244/1-10; 264/1-22; M. Seferiades. Op. cit., p. 263, fig. 55.
- ¹⁰⁴ L. Bernabo-Brea. Poliochni. vol. I. Roma, 1964, tav. XXIV/c, k; XXV/e, g; XXVI/a—d.
- ¹⁰⁵ Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. Цит. съч., 263—264.
- ¹⁰⁶ C. Blegen, R. Caskey et al. Op. cit., pl. 228; L. Bernabo-Brea. Op. cit., tav. CXXXII/j; M. Seferiades. Op. cit., p. 664, fig. 57.
- ¹⁰⁷ L. Bernabo-Brea. Op. cit., tav. XXXIV/a; A. Радунчева. Праисторически селища. — В: Перник. Т. I. С., 1981, обр. 29/3.
- ¹⁰⁸ Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на бронзовата епоха в Югоизточна България. — Археология, XVI, 1974, кн. 1, 15—17.
- ¹⁰⁹ В. Николов. Тракия и Тесалия през ранната бронзова епоха. — Векове, 1983, кн. 1, с. 15; M. Seferiades. Op. cit., p. 668, fig. 67.
- ¹¹⁰ P. Roman. Raportul cronologic dintre Ezero și Troia în lumina cercetărilor de la Nord de Balkani. — SCIVA, 33, 1982, 4, p. 410; Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului. — SCIVA, 32, 1981, 1, p. 34—35.
- ¹¹¹ В настоящата статия използваме периодизацията, предложена от В. Немеждова-Павукова в статията: Načrt periodizácie Badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. Sl. A., 1981, 2, p. 261—293.
- ¹¹² P. Roman. The Late..., p. 60.
- ¹¹³ N. Tasič. Kostolačka Cultura. — In: Praistorija Jugoslovenskih Zemalja. t. III, Eneolitsko Doba. Sarajevo, 1979, p. 262.
- ¹¹⁴ Ibidem, p. 262.
- ¹¹⁵ P. Roman, I. Nemeti. Cultura Baden în România. București, 1978.
- ¹¹⁶ N. Tasič. Kostolacka..., p. 262; P. Roman. Noținea de „Cultura Kostolac”. — SCIVA, 28, 1977, 3, 419—429.
- ¹¹⁷ N. Tasič. Kostolacka..., p. 240, 246.
- ¹¹⁸ Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Цит. съч., обр. 18/з, 25/б, в; А. Йоцова. Разкопки..., обр. 5.
- ¹¹⁹ Материалите от ранните фази на култура Магура—Коцофени в България засега са недостатъчни, за да позволят аргументираното решаване на проблемите, отнасящи се до нейния произход. Тези въпроси са пряко включени в дискутираната напоследък проблематика около прехода към бронзовата епоха в Долнодунавския басейн. Според нас формирането на новите раннобронзови етнокултурни общности е сложен динамичен процес, за чието решаване е необходимо да се съпоставят данни от обширни територии. Това изисква специално археологическо изследване, което излиза извън задачите на настоящата работа. По тези въпроси виж: за България—Х. Тодорова. Каменномедната епоха в България. С., 1986, 221—227 и цитираната там литература; P. Georgieva. Die Prahistorische Siedlung Galatin-Cukata, St. Praeh., 10 (im Druck); за Румъния — основно развитието на проблема у П. Роман—Forme de..., p. 21—42; Raportul..., p. 402—414; Spät-Neolithicum. Übergangsperiode und der Beginn der Bronzezeit im Südosten Rumänien. — Thracico-Dacica, IV, 1983, 69—72; Așezări cu ceramica șnurată din Thracia, Macedonia, Thessalia și raporturile lor cu evoluția culturală din regiunile carpato-danubiene. — Thracico-Dacica, VII, 1—2, 1986, 14—30; E. Comșa. Quelques problèmes concernant la période de transition vers l'âge du bronze dans l'Est de la Roumanie et le Sud-Ouest de l'URSS. AAC, XV, 1975, 133—143; A. Dodd-Orpicescu. Le scètre de pierre de Mogoșești-Șiret, dép. de Iași, Roumanie. Problèmes d'origine et de datation. — Thracico-Dacica, IV, 1—2, 1983, 5—11; за Югославия и Средното Подунавие—Н. Тасић. О хронолошком односу енеолитских култура у Југословенском Подунављу. — Старинар, XXXVI, 1985, 1—11; M. Garașanin. Concideration sur la transition du néolithique à l'âge du bronze dans les régions centrales des Balkans. Centar za Balkanološka Ispitavanja, 19, Godišnjak, XXI. Sarajevo, 1983, 21—27; V. Nemejsova-Pavukova. K problematike tvarina u konca Bolerazskey skupiny na Slovensku. — Slov. Arh., XXXII, 1, 1984, 75—140.
- ¹²⁰ По сведения на Ал. Бонев и Г. Александров при сондажни разкопки през 1984 г. в м. Могилата с. Якимово, Михайловградски окръг, е открито селище от култура Магура—Коцофени, а през време на разкопките 1981—1986 г. в м. Багачина с Сталийска махала, Михайловградски окръг, в култови ями са открити материали от култура Магура—Коцофени. Авторите благодарят на Ал. Бонев и Г. Александров за предоставената им информация. Проучванията в Софийски окръг показаха добре изразено културно взаимодействие с културите Коцофени, Костолак и Езеро—В. Динчев, Ст. Александров. Археологически обекти в западните краища на Софийски окръг (неолит—желязна епохи). — Студентски проучвания, VII, 1985, 1, 273—274.

La culture Magura—Kotzofeni dans les terres bulgares

IV. PANAJOTOV, ST. ALEKSANDROV

(Résumé)

Le progrès réalisé ces dernières années dans les études de l'Age du bronze tardif dans les terres bulgares permet de traiter des questions liées au développement culturel de différentes régions.

Les études dans la Bulgarie du Nord-Ouest passent par différentes périodes—depuis la découverte des premières trouvailles (A. Čilingirov, V. Míkov) jusqu'à la détermination de la chronologie et de l'appartenance culturelle des sites (B. Nikolov, H. Todorova, N. Džambazov, R. Katinčarov, A. Jocova, V. Gergov et autres). En 1978 B. Nikolov propose la dénomination Magoura—Kotzofeni pour la culture de l'Age du bronze tardif en Bulgarie du Nord-Ouest et retrace en général son étendue territoriale. Les études de A. Jocova dans la région de Vidin confirment la stratigraphie déjà établie par N. Džambazov et R. Katinčarov de la grotte Magura près du village Rabiša et par la découverte de nouveaux sites contribuent à l'éclaircissement du caractère du système d'habitat et des contacts culturels avec Kotzofeni et Kostolatz.

Au cours de 1985 a été organisée une expédition archéologique dans le terroir de la ville de Kozloduj, région de Vraca et avec l'aide de N. Pačev ont été découvertes 5 localités (I. Panajotov, St. Aleksandrov, V. Dinčev). Selon nous, les matériaux de la ville de Kozloduj avec ceux connus auparavant permettent de tirer certaines caractéristiques de la culture de l'Age du bronze tardif en Bulgarie du Nord-Ouest.

Champ territorial. La Culture Magura—Kotzofeni est répandue dans les régions de Vidin, Mihajlovgrad, Vraca et une partie de la région de Pleven dans la Bulgarie du Nord-Ouest en atteignant à l'Est jusqu'à la rivière Osám, tandis qu'au Sud—jusqu'à Stara planina. Les plaines, les régions accidentées et mi-montagneuses le long des rivières Danube, Ogosta, Iskár et autres (fig. 2) sont peuplées.

Localités et habitations. A présent sont connues 19 localités (Fig. 2, № 1—19) situées: 1—sur des hauteurs abruptes naturellement fortifiées, 2—sur des terrasses

basses plates non inondées et 3—dans des grottes. On peut supposer qu'il a eu des localités centrales et des localités plus petites, situées dans le voisinage. La seule habitation publiée de la grotte Magura est rectangulaire, construite sur des pilots, entrelacés de perches et enduits d'argile.

Nécropoles. Pour les rites funèbres est caractéristique le ruel double. Il y a des données pour 4 nécropoles avec inhumation à incinération et 1 avec inhumation. Les nécropoles tumulaires près des villages Tárna et Hárlec, région de Vraca montrent l'action réciproque de la culture locale Magura—Kotzofeni avec la culture en fosse (pour les nécropoles, voir la fig. 1, No 20—26).

Céramique. On distingue les formes fondamentales suivantes—écuelles, bols, tasses, brocs, ascos, petits récipients, pots et pitos—qui sont d'une grande variété typologique (fig. 3—9). La décoration est exécutée par les techniques suivantes—lignes incisées profondes, lignes incisées, rainures, cannelures, torsade, bandes en relief, boutons et combinaisons de techniques différentes. Les analogies dans la céramique de la culture Kotzofeni en Roumanie et en Yougoslavie prédominent. Dans culture Magura—Kotzofeni on rencontre des formes et types inconnus dans les terres au Nord du Danube (par exemple type 1, fig. 3 a, б).

Division en périodes et chronologie. La culture Magoura—Kotzofeni est incluse dans l'horizon chronologique de la culture de l'Age du bronze tardif anatolien—Ezero—Baden—Cerna voda 99—culture en fosse. Vraisemblablement la phase Magura—Kotzofeni I et l'étape précédente Cerna voda III—Bolerac sont synchroniques aux horizons d'habitat prétoyens d'Ezero et ses sites contemporains en Grèce et en Asie Mineure. Magura—Kotzofeni II—III est synchronique avec Ezero—horizons transitoires et étape B₁. Troie I—II, Poliochni période „bleu“ et „verte“, Dikilitaş IIIв (Age du bronze tardif II).

Принос към циркулацията на сребърни монети в Тракия през елинистическата епоха

БОРЯНА РУСЕВА

През 1938 г. в Народния археологически музей—София, постъпват 40 тетрадрахми, част от съкровище, намерено на 18 км от Тополовград, между селата Голям манастир и Генерал Тошево. Според информацията на проф. Т. Герасимов¹ други четири тетрадрахми от същата находка попадат в читалищната сбирка на Плевен, дар от един от откривателите на съкровището. Днес в двата софийски музея—АИМ и НИМ, се съхраняват общо 43 тетрадрахми от въпросната находка².

39-те монети, екземпляри от трезора на Археологическия музей при БАН, са заведени под инв. № СХІІІ—1938 г. Останалите 4 тетрадрахми, както вече споменах, са включени в нумизматичния фонд на Националния исторически музей.

Съкровището от Голям манастир се състои от издания на балкански, малоазийски и източни ателиета, някои от които са сечени под контрола на разни елинистически владетели от края на IV до началните години на I в. пр. н. е. Виждаме, че сам по

a

б

в

г

д

ж

з

и

к

л

м

н

● Обр. 1. Тетрадрахми с типа на Александър III Велики от монетното съкровище при с. Голям манастир. Fig. 1. Tétradrachmes avec le type d'Alexandre III le Grand du trésor monétaire du village Goljam manastir

себе си този монетен куп предполага редица проблеми.

Анализът на монетите от „Голям манастир“ (даден в каталога) показва феноменално широкия диапазон от над 200 години (!), очертан от включените в съкровището 43 тетрадрахми. С други думи, начевайки с изданията, отсечени в последните десетина-петнадесет години на IV столетие пр. н. е. (Амфипол, след 319/8 г.; Арадос, ок. 315—301 г.; Тир, ок. 302—290 г.; Вавилон, ок. 315—312 г. и Каре, ок. 302—290 г.), изследването на находката минава през болшинството екземпляри в съкровището, продукция на III в. пр. н. е., за да завърши, след празнина от близо век, с последните две тетрадрахми — на Никомед III и Мароней, отсечени в началото на I в. пр. н. е.

Групата монети от III в. пр. н. е. — най-многобройната в находката, включва и целия селевкидски царски монетен комплекс — от Селевк I до Селевк II. Всички селевкидски тетрадрахми обаче показват дълго участие в паричната обмяна. Това важи и за най-късните царски издания — № 40—41, сечени при Селевк II до 226/225 г. пр. н. е. най-късно. Около и след тази дата вероятно в споменатия първоначален монетен куп са попаднали малоазийските посталександрови тетрадрахми, чиято продукция се поставя от изследвачите в III и IV четвърт на III в. пр. н. е., т. е. тетрадрахмите от Митилене, Пергам, Хиос, Магнезия Меандър, Милет, Сиlion, № 24 (издание на неизвестна малоазийска монетарница), а може би и варваризат № 25 (подражание на Хиос?). Тези монети се отличават от останалите по-ранни от тях издания с великолепната си запазеност. Някои от най-късно отсечените дори не носят видими следи от участие в циркулация — например Митилене, Магнезия Меандър и Пергам. В тази група малоазийски тетрадрахми „най-износена“ е датираната монета от Сиlion, отсечена ок. 215/214 г. пр. н. е. Би могло следователно да се приеме и въз основа на нейната сравнителна износеност, че вторият етап на натрупване на „Голям манастир“ ще да е станал след известно прекъсване. Само така е възможно да се обясни иначе

странното отсъствие на съвременните на тази малоазийска монетна група посталександрови тетрадрахми, царски монетни издания на Антиох III. Прочее, подобни прецеденти са били вече обект на коментар в нумизматичната книжнина³. В противен случай би било нелогично да липсват монети на този владетел, след като съкровището съдържа царски селевкидски тетрадрахми от Селевк I до Селевк II. А отсъствието на тетрадрахми на Ахей и особено на Хиеракс може да се приеме за демонстрация на първоначалното място на натрупване на съкровищния куп, станало очевидно на юг от Тавър, в земите на Сирия, но не и в Мала Азия.

Пренесени след ок. 225 г. пр. н. е. на север — поводите, знаем, могат да са както комерсиални, така и военни — тези монети са били обединени, но в самия край на III в. пр. н. е. с малоазийските посталександрови тетрадрахми, сечени в последните години на същото столетие.

Любопитно е, че почти равностойна по обем на монетните издания от Мала Азия и Ориента е групата псевдо-Алексадрови и Лизимахови тетрадрахми, отсечени в различни балкански монетарници (№ 2—13, 26, 28—35). Тези монети са ясна илюстрация както за мястото на окончателното натрупване на съкровището — Южна Тракия, така и за местния, тракийски произход на собственика на находката.

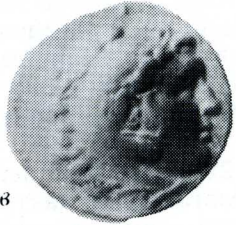
Най-късните екземпляри от този „балкански“ монетен куп са двете калатийски и четирите одесоски тетрадрахми (№ 2—3 и 5—8), отсечени в периода след ок. 225 г. пр. н. е. Към тях трябва да се прибавят две от месамбрийските издания (№ 11—12), отсечени според Карайотов във времето след ок. 228/220 г. пр. н. е.; тетрадрахмата на Кавар, чийто сигурен долен термин на отсичане е 218 г. пр. н. е., както и групата от седем постлизимахови тетрадрахми на Бизантион и Калхедон, най-късната от които според класификацията на Сейриг е отсечена в периода ок. 200—195 г. пр. н. е. (№ 34 от каталога).

С други думи, приблизителната картина на окончателно натрупване и трезориране на „Голям манастир“ се очертава доста ясно с помощта и на местните, балкански монетни издания. Общо погледнати, тези монети би следвало да са съвременни на най-късните автономни малоазийски тетрадрахми от находката. Великолепната запазеност на болшинството късни западно-понтийски Алексадров тип тетрадрахми, на повечето псевдо-Лизимахови монетни издания от Бизантион и Калхедон, както и на Каваровата тетрадрахма, отсечена в монетарницата на Кабиле (№ 3, 5—8, 11—12, 30, 32, 34 и 35 от каталога вероятно не са участвували в парично обращение или

а

б

в

г

д

е

ж

з

и

к

л

м

2

● Обр. 2. Тетрадрахми с типа на Александър III Велики от монетното съкровище при с. Голям манастир. Fig. 2. *Tétradrachmes avec le type d'Alexandre III le Grand du trésor monétaire du village Goljam manastir*

циркуляционният им живот ще да е бил съвсем кратък) — тази запазеност е ответна и на състоянието на най-късните посталександрови тетрадрахми от монетарниците в Лидия, Еолида и Иония. Следователно тя би могла да демонстрира, че всички тези екземпляри от съкровището ще да са били заровени скоро след тяхното отсичане.

Предложената от М. Томсън (IGCH 874)⁴ приблизителна дата на укриване на находката от Голям манастир — ок. 200 г. пр. н. е., ми се струва напълно приемлива. Разбира се, при условие, че изключим от разглеждания до момента монетен куп двете тетрадрахми — на Никомед III (кат. № 42) и на Маронея (кат. № 43) — отсечени в началото на I в. пр. н. е., но силно износени и следователно дълго употребявани в паричното обращение. Нещо повече, витинската тетрадрахма е и неколkokратно орязана. Тези две монети, попаднали незнаяно при какви обстоятелства към очевидно чуждите им монети от съкровището, са отделени от останалия монетен състав от един период от над 100 години.

Тетрадрахмите от „Голям манастир“ демонстрират доста дълго време на натрупване, съдържащо вероятно няколко етапа. Както вече стана дума, на територията на Мала Азия е станало обединяването на две от групите съкровищни монети, отделени една от друга от известна пауза. Тази пауза е изключила възможността сред тях да попаднат екземпляри от царските селевкидски издания на Антиох III. Дошли в Тракия, азиатските тетрадрахми били включени в присъщата за Югоизточна Тракия циркуляционна среда, съставена от местни имитации на Александровата и Лизимахова сребърна монета, сечени в левопонтийските монетарници, Кабиле, Бизансион и Калхедон. Може би към тях трябва да се добавят и двете по-ранни Лизимахов тип тетрадрахми — от Лизимахия (кат. № 26) и от неизвестно, вероятно царско Лизимахово ателие (кат. № 27).

Според самия състав на съкровището пренасянето на азиатските тетрадрахми от „Голям манастир“ в Тракия трябва да е станало в самия край на III столетие пр. н. е. Прочее, тези монетни издания биха могли да се свържат с офанзивата на Филип V в земите на Южна Тракия, Проливите и Мала Азия ок. 202—200 г. пр. н. е. Още повече, че пътят на войската му ясно прозира в самия състав на находката.

След смъртта на Птолемей IV и последвалата подялба на лагидското наследство между македонския и селевкидския владетел Филип V навлиза в Западна Анатолия,

минавайки през египетските владения по Егейското крайбрежие, през Лизимахия, Калхедон, Перинт, през обсадата на Хиос. В 201 г. той нахлува в Пергам и опустошава цитаделата му. Същата година го виждаме да обсажда Хиос. Стигнал до Кария, Македонът се завръща в царството си, а в 200 г., след нови успехи в Тракия, владетелят приема край Абидос, обсаден от войските му, ново римско посолство⁵.

Логично е зад този доводъртеж от военни начинания, в които главна арена е Югоизточна Тракия, да се види и пътят на проникване на азиатската част от съкровището от „Голям манастир“ в тракийските земи — било под формата на плячка, било като заплата на тракийски наемник, местен жител, участник във войската на македонския владетел.

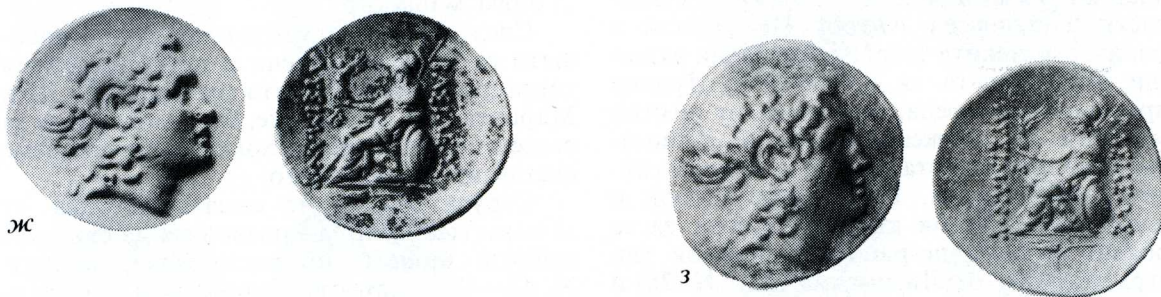
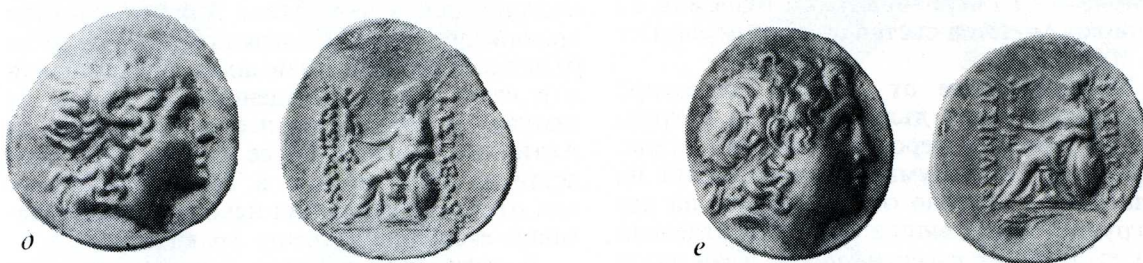
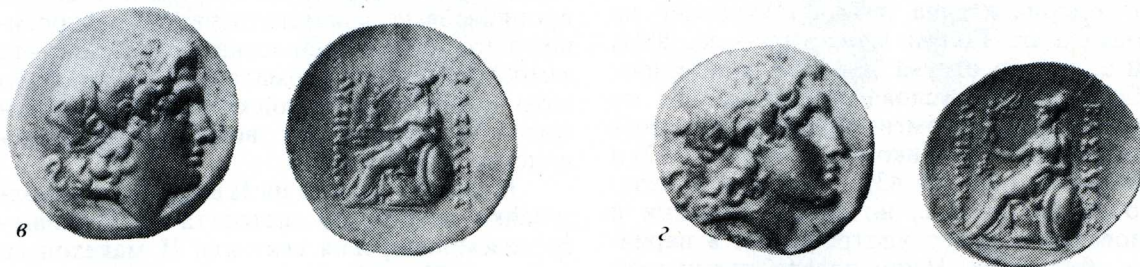
В самото начало на II в. пр. н. е., използвайки остроумно заетостта на Източно-средиземноморския свят във II македонска война (200—197 г. пр. н. е.), Антиох III, разтребил проблемите си в Далечния изток и Келесирия, предприема в 198/7 г. пр. н. е. поход на север и за кратко време успява да подчини почти цяла Мала Азия. Достигнал тракийския бряг, Селевкидът наредил да бъде възстановена Лизимахия, превръщайки я в своя царска резиденция. И макар да зимувал в 196/5 г. пр. н. е. в столицата си Антиохия, Антиох III се връща през пролетта на 195 г. пр. н. е. в Тракийски Херсонес, откъдето извършил няколко демонстративни експедиции срещу траките⁶.

В тези събития съм склонна да видя причината за заравяне на монетите от „Голям манастир“.

След повече от столетие към съкровището са били прибавени и двете най-късни тетрадрахми в находката (на Никомед III и Маронея). Те, разбира се, биха могли и да са съвсем чужди на иначе хомогенния по време състав на съкровището.

Струва ми се, че самата находка от „Голям манастир“ не позволява да свържем нейните монети (с изключение на кат. № 42—43) — тяхното окончателно натрупване и заравяне — с едно по-късно от предположеното време (ок. 200/195 г. пр. н. е.). Защото, ако сравним например тетрадрахмите от „Голям манастир“ с монетите от популярното съкровище от Мектепини, заровено според интерпретаторите му ок. 190/188 г. пр. н. е.⁷, се натрапва явно по-късният хронологически състав на малоазийската находка.

Нека вземем за пример посталександровите автономни тетрадрахми от Пергам, Хиос и Милет. И трите малоазийски монетарници са представени в „Мектепини“ с по-късна от екземплярите от „Голям манастир“ продукция. Нещо повече, ателието в Пергам присъствува в малоазий-

● Обр. 3. Тетрадрахми с типа на Лизимах от монетното съкровище при с. Голям манастир. Fig. 3.

Tétradrachmes avec le type de Lysimaque du trésor monétaire du village Goljam manastir

ската находка с последните серии от пост-александровото си монетосечене⁸.

Всред милетските посталександрови тетрадрахми в „Мектепини“ отново се срещат по-късни от кат. № 18 екземпляри. Според интерпретацията на Сейриг част от тях трябва да са били отсечени ок. 225 г. пр. н. е.⁹

Хиоската тетрадрахма от „Голям манастир“ (№ 16 от каталога) също следва да се постави в едно по-ранно време от това, в което са били отсечени доста обемната група монети от това ателие, срещани в „Мектепини“¹⁰.

Ако приемем за съкровището от „Голям манастир“ дата на заравяне, адекватна с тази на въпросното малоазийско съкровище, т. е. ок. 190/188 г., странно и нелогично би било отсъствието в нашата находка на късните екземпляри от обемното датирано посталександрово памфилийско монетосечене, така богато представено в съкровището от Фригия¹¹.

Подобни на горните примери могат да се дадат и с присъстващите в „Мектепини“ по-късни от екземплярите в „Голям ма-

настир“ постлизимахови тетрадрахми на Бизантион и Калхедон, сечени според Сейриг в периода ок. 195—190 г. пр. н. е.¹²

Струва ми се, че това бегло, но твърде симптоматично за датировката на двете находки сравнение убедително налага за дата на окончателното трезориране на съкровището от „Голям манастир“ едно време, предхождащо това на укриване на находката от „Мектепини“, т. е. ок. 200—195 г. пр. н. е.

Не бих искала да се впускам в напразни усилия да се прозре същинската съдба на монетите от „Голям манастир“. Любопитното при това съкровище е, че тези немалко за древността тетрадрахми, намерени на едно от най-оживените и през елинизма трасета в Тракия — поречието на Тонзос¹³, са великолепна илюстрация на присъщата за целия Източносредиземноморски басейн през втората половина на III — началните няколко години на II в. пр. н. е. циркуляционна среда, естествено включила и тракийските земи с техните имитативни монетосечения от същото време.

Каталог¹⁴:

Александър III — 25 ранно- и къснопостумни тетрадрахми

л.: Глава на Херакъл с лъвска кожа, на д.

о.: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ в д. п. със или без царска титла. В л. п. и/или под трона, и/или в отреза символи и/или монограми.

Македония

Амфиол (?), след 318 г. пр. н. е.

1. о.: В л. п. кадуцей.

16,73 г ↑ обр. 1,а

Срв.: *Carystus*, р. 57, No. 83, pl. 6; *Prilepec*, No. 88, pl. 8.

Западен понт

Калатис, след ок. 225 г. пр. н. е. (по Бордя)

2. о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в л. п. Във вътрешното л. п. монограми 1 и 2; под трона Θ. В отреза, житен клас.

16,75 г ↑ обр. 1,б

Срв.: *Müller*, 492. За датировката виж: *Bordea*, р. 116—119.

3. о.: Надписи като № 2. Във вътрешното л. п. монограми 4 и 2; под трона — Φ. В отреза житен клас.

16,81 г ↑ обр. 1,в

Няма аналогични монограми в познатата нумизматична литература.

Виж сходния лицев печат с *Mektepini*, 3, pl. I.

Одесос

преди ок. 225 г. пр. н. е. (по Бордя)

4. о.: В л. п. ΑΣ над монограм 5. Под тях амфора с гърлото надолу.

16,84 г ↑ обр. 1,г

В познатата ми нумизматична книжнина няма екземпляр, аналогичен на кат. № 4.

Очевидно се касае за емисия одесоски тетрадрахми, неизвестна на нумизматичната наука. Виж: *Müller*, 1200 — вар.; *Mektepini*, 5, pl. 1 — сходен стил на лицевите печати. За датировката виж: *Bordea*, р. 116.

след ок. 225 г. пр. н. е. (по Бордя); ок. 228 / 220 г. (по Рогалски)

5. о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ В л. п. Във вътрешното л. п. монограм 6; под трона — ΚΟΙ.

16,76 г ↑ обр. 1,д

Срв.: *Pick*, 2129 вар.; *Mektepini*, 6, pl. 1 — еднакъв л. п. За датировката виж: *Bordea*, р. 115—116; *Рогалски*, с. 8—9.

6. л.: Еднакъв л. печат с № 5.

о.: Еднакъв обр. печат с № 5.

16,71 г ↑ обр. 1,е

7. л.: Еднакъв л. печат с № 6.

о.: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ в л. п. ΒΑΣΙΛΕΩΣ в д. п. Монограми като № 6, различен

a

b

в

г

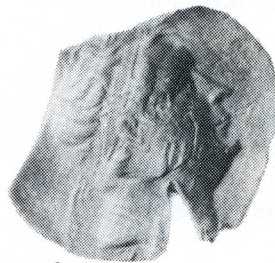
д

е

ж

з

и

к

● Обр. 4. Монети от съкровището при с. Голям манастир: а) тетрадрахма на Кавар; б—ж) селевкидски царски тетрадрахми; з) тетрадрахма на Никомед III; и) тетрадрахма на Мароней. Fig. 4. Monnaies du trésor du village Goljam manastir: а) tétradrachme de Cavarus; б—ж) tétradrachmes royales de Sélevicides; з) tétradrachme de Nicomède III.; и) tétradrachmes de Maronée

гравьор. 16,76 г ↑ обр. 1, ж

8. л.: Еднакъв л. печат с № 7.

о.: Като № 7, различни печати, един гравьор.

16,72 г ↑ обр. 1, з

Месамбрия

ок. 250–228/220 г. (по Карайотов)

9. о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в д.п. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ в л.п. Във вътрешното л.п. шлем над монограм 7. 16,81 г

16,81 г ↗ обр. 1, и

Срв.: Карайотов, № 6–28, табл. I–III, еднакъв л. печат с кат. № 9; Мектепини, № 9, pl. 1 – еднакъв л. печат.

10. о.: Надписи като № 9. Във външното л.п. шлем над монограм 8.

16,59 г ↗ обр. 1, к

Срв.: Карайотов, № 34–35, табл. IV, 35, вар.; Мектепини, № 8, pl. 1, вар.

ок. 228/220–180 г. (по Карайотов)

11. о.: Надписи като № 10. Във вътрешното л.п. шлем; под трона монограм 9.

17,03 г ↑ обр. 1, л

Срв.: Levant. 8, 8, pl. 12 (еднакъв л. печат с кат. № 11=M8 по Карайотов, с. 114).

Еднакъв л.п. с Карайотов, № 43–44, табл. IV; Propontis, 37, pl. 3. Еднакъв обратен печат с Карайотов, № 43, табл. IV.

12. л.: Еднакъв л. печат с № 11.

о.: Като № 11, различни печати, един гравьор.

16,97 г ↑ обр. 1, м

Еднакви лицев и обратен печати с Propontis, 37, pl. 3 = Карайотов, № 44, табл. IV. За датировката на четирите месамбрийски тетрадрахми виж: Карайотов, с. 79 сл., с. 114¹⁵.

Варварско подражание на западнопонтийска тетрадрахма

13. о.: Варваризиран надпис [ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ] в л.п. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] в д.п. Липсват монетарни маркировки.

16,84 г ↑ обр. 1, н

В познатата ми литература не се срещат аналози на кат. № 13. По стил варваризатът напомня на западнопонтийска тетрадрахма (Одесос?), сечена в III в. пр. н.е. до ок. 180 г. пр. н.е. най-късно.

Мала Азия

Митилене, ок. 220 г. пр. н.е. (по Бьорингер)

14. о.: В л.п. монограм 10 над хелис.

16,90 г ↑ обр. 2, а

Срв.: Gordion I, 16, pl. 2; Мектепини, 240–242, pl. 10; Levant. 3, 13; Levant. 5, 18, pl. 10; Boehringer, p. 158, No. I, taf. 27 (ca. 220 В. С.).

ПЕРГАМ, след 210 – преди 190 г. (по Бьорингер); ок. 202–188 г. (по Клейнер)

15. о.: В л.п. монограм 11 над пчела.

16,92 г ↑ обр. 2, б

Срв.: Kleiner, p. 98, gr. II, ser. 9, J-23 (pl. 23 еднакви л. и обр. п.); Boehringer, p. 42, ser. D, 13 = след 210 – преди 190 г. (taf. 2, 7 еднакъв лицев печат).

Хиос, ок. 270–220 г. (по Бослоу)

16. о.: В л.п. сфинкс на л. над монограм 12; под трона монограм 13.

16,90 г ↓ обр. 2, в

Срв.: Bauslaugh, p. 16, ser. 39 (46–89), pl. 8 – еднакви л. и обр. п.

Магнезия Меандър, III четвърт на III в. пр. н.е. (по Бьорингер)

17. о.: В л.п. монограм 14; под трона монограм 15; в отреза част от меандър.

16,92 г ↑ обр. 2, г

Срв.: Boehringer, p. 159, № 5, taf. 27 (еднакъв л. печат) = III четвърт на III в. пр. н.е.; Мектепини, 384; Gordion. I, 18, pl. 2 = ок. 241/240 г.

Милет, III четвърт на III в. пр. н.е. (по Бьорингер)

18. о.: В л.п. лъв над монограм 16. Под тях част от монограм 17(?).

16,92 г ↑ обр. 2, д

Срв.: Мектепини, № 383–406 вар.; Boehringer, p. 159, № 6, taf. 27 (еднакъв стил, разл. печати) = III четвърт на III в. пр. н.е.; Seyrig. Sardes, p. 37–38 = преди ок.

225 г. пр. н.е.

Силион, ок. 215/214 г. пр. н.е. (по Сейриг)

19. о.: В л.п. ΣΙΛ и буквата 18 = 6-та год. = ок. 215/214 г.

16,78 г ↑ обр. 2, е

Срв.: S N G v. Aulock, № 6660 (еднакъв л. печат); Gordion. I, 26 = год. 11-та (AI).

Виж коментарите на Лео Ридер (Tétradrachmes Pamphyliens, p. 254–255) и Сейриг (Levant. 4, p. 26–27, no. I). За хронологията на тези датирани памфилийски псевдоалександрови издания виж посл. Русева, с. 5–23.

Изтока – Финикия и Вавилония

Арадос, ок. 315–301 г. (по Томсън)

20. о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в отреза. В л. п. котва и монограм 19; под трона буквата 20. 16,87г ✓ обр. 2,ж
Срв.: *WSM*, pl. 43, E; *Cavalla*, p. 35, No. 12, var.
21. о.: Като № 20, различни печати. 16,80г ← обр. 2,з
Tyr, ок. 301–290 г. (по Нюел)
22. о.: В л. п. кривак в кръг; под трона монограм 21. 16,97г ↗ обр. 2,и
Срв.: *Tyrus*, p. 7, № 25 (еднакъв л. печат с pl. 2, 14).
Вавилон, ок. 315–312 г. (по Томсън)
23. о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в отреза. В л. п. монограм 22 във венец; под трона MI. 16,79г ↓ обр. 2,к
Срв.: *Cavalla*, p. 35, No 14, no. 6 (вар.).
Неизвестна монетарница от Южна Мала Азия
24. о.: Без монетарни маркировки. 16,85г ↑ обр. 2,л
Срв.: *Mekterini*, 720, pl. 29 (еднакви л. и обр. печати); *Boehringner*, p. 163, No. 8, taf 30 (различни печати, същият стил).
Варварско подражание на малоазийска тетрадрахма
25. о.: В д. п. варваризиран надпис на ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. В л. п. монограм 23, вписан в сложен растителен орнамент. 16,45г ↑ обр. 2,м
Срв.: За прототипа на тази имитация виж ранните хиоски емисии Александров тип драхми у: *Bauslaugh*, pl. I–2, p. 5, no. 5.
Лизимах – 9 съвременни и постумни тетрадрахми
л.: Глава на обожествения Александър Велики с рога на Амон, на д. п.
о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в д. п. ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ в л. п. Атина Никефорос седи на трон на л. В д. р. държи фигурка на Нике, с л. р. се подпира на горгонейон. В л. п. и/или на трона, и/или в отреза символи и/или монограми.
Лизимахия, ок. 282/1 г. пр. н. е.
26. о.: В л. п. звезда над монограм 24; в отреза лъвска маска. 16,62г ↑ обр. 3,а
Срв.: *Levant*, I, 51, pl. 3 (еднакви маркировки, различни печати).
В Lysimachus няма аналогично на кат. № 26 издание. № 26 е сходен чрез монограм 24 с последната емисия съвременни на Лизимах тетрадрахми = *Lysimachus*, 18, p. 169.
- Неизвестна монетарница*, преди 281 г. пр. н. е. (по Мартин)
27. о.: На трона буквите AP. 17,19г ↖ обр. 3,б
Срв.: *Thessaly*, № 556, pl. 15 (еднакъв л. печат).
- Бизантион*
± 235 г. пр. н. е. (по Сейриг)
28. о.: В л. п. монограм 25; на трона спирала. 16,62г ↑ обр. 3,в
Срв.: *Seyrig. B. et C.*, pl. 23, I, p. 199; *Büyükcemese*, No. 50, pl. 3 (същият лицев печат).
след ок. 220 г. пр. н. е. (по Сейриг)
29. о.: В л. п. монограм 26; на трона спирала. 17,01г ↗ обр. 3,г
Срв.: *Mekterini*, 147 (еднакъв монограм, различни печати). За датировката виж: *Seyrig. B. et C.*, p. 199.
ок. 220–205 г. (по Сейриг)
30. о.: В л. п. монограм 27; на трона спирала. 16,91г ↑ обр. 3,д
Срв.: *Seyrig. B. et C.*, p. 199.
- Калхедон*
преди 230 г. пр. н. е. (по Сейриг)
31. о.: В л. п. монограм 28; на трона спирала; в отреза жит. клас. 16,91г ↓ обр. 3,е
Срв.: *Seyrig. B. et C.*, pl. 24, 18 = *Büyükcemese*, 67 = *Mekterini*, 146 – лицевият печат е дело на един и същ гравьор, изработил лицевия печат и на № 31. За датировката виж: *Seyrig. B. et C.*, p. 199.
ок. 220–205 г. (по Сейриг)
32. о.: В л. п. монограм 29; на трона спирала; в отреза жит. клас. 16,87г ↓ обр. 3,ж
Срв.: Еднакви л. и обр. печати с: *Levant. I*, 45, pl. 3; *Mesopotamia*, 29, pl. 15. Еднакъв л. печат с: *Mekterini*, 148, pl. 7. За датировката виж: *Seyrig. B. et C.*, p. 199.
33. л.: Еднакъв л. печат с № 32.
о.: В л. п. буквата M; на трона спирала; в отреза жит. клас. 16,81г ↑ обр. 3,з
Срв.: *Gordion V*, 48, pl. 14. За датировката виж: *Seyrig. B. et C.*, p. 199.
ок. 205–195 г. (по Сейриг)
34. В л. п. монограм 30; на трона буквата 2; в отреза жит. клас. 16,91г ↑ обр. 3,и
Срв.: *Mekterini*, 153, pl. 7 = *Seyrig. B. et C.*, pl. 25, 23 (еднакъв л. печат с кат. № 34). За датировката виж: *Seyrig. B. et C.*, p. 199.
- Кавар* – 1 тетрадрахма

35. преди 218 г. пр. н. е.
л.: Типът като № 24.
о.: Типът като № 24. ΒΑΣΙΛΕΩΣ в д. п. ΚΑΥΑΡΟΥ в л. п. Във вътрешното л. п. фигурка на Артемида Фосфорос. 16,83 г ↑ обр. 4, а
Срв.: Драганов, с. 131–141, № 13 (л₄о₉) = същата монета. Датирана е ок. 225–218 г. Друга датировка виж у: Топалов, с. 39 = ок. 220–218 г.
36. л.: Типът като № 35.
о.: Типът като № 35. Неличат надписи. В л. п. полумесец над неясен монограм в кръг 31. Под трона ΔΙΟ. 16,67 г ↓ обр. 4, б
Срв.: WSM, 770, pl. 5,5 (еднакви л. и обр. печати).
Антиох I – 1 тетрадрахма
Селевкия на Тигър, ок. 270–267 г. (по Нюел)
37. л.: Глава на владетеля с тения, на д. о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в д. ANTIOXOY в л. Аполон гол, седи върху омфалос, на л. В д. р., протегната напред, държи стрела. С л. р. се подпира на лък. Във външното л. п. монограм 32; във външното д. п. монограм 33. 17,04 г ↑ обр. 4, в
Срв.: ESM, 155, type 1 (еднакви л. и обр. печати с pl. 14,7).
Антиох II – 2 тетрадрахми
Сарди, ок. 261–250 г. (по Нюел)
38. л.: Глава на Антиох I с тения, на д. о.: Тип и надписи като № 37. В отреза монограми 34 и 35. 16,98 г ↑ обр. 4, г
Срв.: WSM, 1387 (еднакви л. и обр. печати с pl. 56,2–3).
Екбатана, 261–246 г. (по Нюел)
39. л.: Глава на владетеля с тения, на д. о.: Тип и надписи като № 38. В л. п. монограм 36 над монограм 37 и протоме на пасящ кон. 16,98 г ✓ обр. 4, д
Срв.: ESM, 541 (еднакви л. и обр. печати с pl. 39,24).
Селевк II – 2 тетрадрахми
Суза, 246–226/225 г. (по Нюел)
40. л.: Типът като № 36.
о.: Типът като № 36 ΣΕΛΕΥΚΟΥ в д. ΒΑΣΙΛΕΩΣ в отреза. В л. п. монограм 38; под трона монограм 39. 16,86 г ← обр. 4, е
Срв.: ESM, № 366 s., pl. 28 – вар.
Неизвестна монетарница – Антиохия или Низибис (?)
41. л.: Глава на Селевк II с тения, на д. Слаби белези от брада.
о.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ в д. ΣΕΛΕΥΚΟΥ в л. Аполон прав, гол, подпрян на триножник. Във външното д. п. монограм 40; във външното л. п. част от неясен монограм. 16,72 г ↑ обр. 4, ж
Срв.: В ESM и WSM няма аналогична на кат. № 41 монета. Чрез монограм 40

№ 41 е сходен с *WSM*, 957 (= Антиох I, Антиохия на Оронт). По стил и иконографски детайли № 41 е близък до изданията на Селевк II в Низибис, виж: *WSM*, pl. 7–8; *Levant*, pl. 5–6.

Никомед III Епифан – 1 тетрадрахма год. 200 (?) или 201-ва (?) по витинското царско летоброене = 98 или 97 г. пр. н. е.
42. л.: Глава на владетеля с тения, на д. о.: ΒΑΣΙΛΕΥΣ в д. ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΝΙΚΟΜΗΔΟΥ в л. Зевс Стратиос в 3/4 на л. Под д.р. орел върху светкавица. Под тях монограм 41 и годината Σ или ΑΣ – на това място монетата е насечена с острие. 12,51 г ↑ (орязана и насечена) обр. 4,3
Срв.: *S N G v. Aulock*, Nos. 264, 6898

(различни л. и обр. печати). За хронологията на витинското царско летоброене виж: *Pollak*, p. 51–53.

Маронея – 1 тетрадрахма ± 90 г. пр. н. е. (по Шьонерт-Гайс)

43. л.: Глава на Дионис с бръшлянов венец, на д. о.: ΔΙΟΝΥΣΟΥ в д. ΣΩΤΗΡΟΣ в л. ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ в отреза. Дионис прав, гол, в 3/4, на л. В д.р. държи грозд, в л.р. – две копия; през рамо – наметало. В л.п., долу – монограм 42; В д.п., долу – ΑΕ или ΑΕ.
13,05 г ↑ обр. 4,и
Срв.: *Schönert-Geis*, Nos. 1275–1297; 1298–1301.

¹ Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1937 и 1938 г. – ИБАИ, 12, 1938, с. 450.

² Благодаря на ст. н. с. Ист. д-р Й. Юркува и н. с. Вл. Пенчев, които любезно ми предоставиха монетите от съкровището за публикация. Изказвам голямата си благодарност и на д-р Е. Шонерт-Гайс, помогнала ми при датировката на маронейската тетрадрахма.

³ *Levant*. Op. cit., p. 19, 22 (виж съкращенията към бел. 14).

⁴ M. Thompson, O. Morkholm, C. M. Kraay. An Inventory of Greek Coin Hoards (=IGCH), ANS (New York, 1973).

⁵ Г. Бенгтсон. Правители епохи эллинизма. М., 1981, 262–264; E. Will. Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J.—C.) Nancy (1967), t. II, p. 98–101, 104–115.

⁶ Бенгтсон. Цит. соч., 237–238; E. Will. Op. cit., p. 153–163. Вил е резервиран към големия успех на Антиох III в Мала Азия, имайки предвид, че редица йонийски градове, начело с Милет и Приене, а и Лампсак в Хелеспонта, са били явно свободни по време на Антиоховия поход (вж: Will. Op. cit., 157–158).

⁷ Mektepini, p. 30–31 (виж съкращенията към бел. 14).

⁸ Ibidem, Nos. 278 (= Kleiner (виж съкращенията към бел. 14), ser. 15), 279 (= Kleiner, ser. 17), 284–285 (= Kleiner, ser. 18).

⁹ Cf. Seyrig, Sardes, p. 37–38 (виж съкращенията към бел. 14); Mektepini. Op. cit., Nos. 389–406.

¹⁰ Mektepini. Op. cit., Nos. 310–340 (= Bauslaugh (виж съкращенията към бел. 14), period 3, p. 21–29, 202/1–190 B. C.).

¹¹ Ibidem, 20–21.

¹² Ibidem, Nos. 111–141 (= Seyrig, B. et C. (виж съкращенията към бел. 14), p. 199, ca. 205–195–190 B. C.); Nos. 154–156 (= Seyrig, B. et C., op. cit., p. 199, ca. 195–190 B. C.).

¹³ Сведенията за следи от поселищен живот в древността около с. Голям манастир и по склоновете на Голямоманастирските възвишения (останки от храм и „градище“) виж у: К. Иречек. Пътувания из България. – АЕМ, X, 1886, с. 140 сл.; К. и Х. Шкорпил. Паметници из Българско, I. Ч. I. Тракия, С., 1888, 65–68; G. Michailov. IG Bulg, III, fasc. II, p. 175–177 (съобщава за намерени край с. Голям манастир епиграфски паметници, посветени на Аполон. Според Г. Михайлов светилището на Аполон, за което е имало разни коментари в по-ранни публикации, се намира при развалините на кастела, наричан от местните „калето“ или „градището“. Името на селото, както показва IG Bulg 1794, е ΔΟΔΟΠΑΡΟΝ).

¹⁴ Настоящият каталог е изработен с помощта на следните нумизматични публикации, цитирани със съкращения:

Bauslaugh=R. Bauslaugh. The Posthumous Alexander Coinage of Chios. ANSMN 24(1979), p. 1–45; Boehringer=C. Boehringer. Zur Chronologie mittelhellénistischer Münzserien 220–160 v. Chr., AMUGS 5 (Berlin, 1972); Bordea=Ch. Poenaru Bordea. Le trésor de Marășești. Dacia, 18(1974), p. 103–125; Büyükkçekmece=M. Thompson. A countermarked hoard from Büyükkçekmece. ANSMN 6(1954), p. 11–34; Carystus=D. M. Robinson. A hoard of silver coins from Carystus. ANSNNM 124(New York, 1952); Cavalla=M. Thompson. The Cavalla hoard(IGCH 450). ANSMN 26(1981), p. 33–49; ESM=E. T. Newell. The coinage of the Eastern Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III., ANSNS I(New York, 1938); Gordion I=D. H. Cox. A third century hoard of tetradrachms from Gordion. Univ. of Pennsylvania (Philadelphia, 1953), p. 1–20; Gordion V=Idem. Gordion hoards III, IV, V and VII. ANSMN 12(1966), p. 19–55; Kleiner=F. S. Kleiner. The Alexander tetradrachms of Pergamum and Rhodes. ANSMN 17(1971), p. 95–125; Levant=H. Seyrig. Trésors du Levant Anciens et Nouveaux (Paris, 1973); Pollak=Ph. Pollak. A Bithynian hoard of the first century B. C. ANSMN 16(1970), p. 45–56, pl. VI–XV; Lysimachus=M. Thompson. The Mints of Lysimachus. Essays in Greek Coinage pres. to S. Robinson (Oxford, 1968), p. 163–182; Mektepini=N. Olcay. H. Seyrig. Le trésor de Mektepini en Phrygie (Paris, 1965); Mesopotamia=G. K. Jenkins. A hellénistic hoard from Mesopotamia. ANSMN 13(1967), p. 41–56; Müller.=L. Müller. Numismatique d'Alexandre le Grand (planches et tables) (rééd., Basel—Stuttgart, 1957); Pick=B. Pick, K. Regling. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien. Die Münzen von Odessos und Tomis (Berlin, 1910); Prilepec=D. Voutchkovich-Todorovich. Le dépôt de monnaies grecques du village Prilepec près de Prilep. Glasnik Soc. des Mus. et l'Inst. de Conserv. de la R. P. Macedoine, vol. I (12) (Skopje, 1955); Propontis=N. M. Waggoner. The Propontis hoard (IGCH 888). RN 21(1979), p. 7–29; Seyrig. B. et C.=H. Seyrig. Monnaies hellénistiques de Byzance et Calcédoine. Essays in Greek Coinage, pres. to S. Robinson (Oxford, 1968), p. 183–200; Seyrig. Sardes=Idem. Monnaies hellénistiques. VII. Sardes. RN 5(1963), p. 35–38; Schönert-Geis=E. Schönert-Geis. Die Münzprägung von Maroneia, Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike (Berlin, im Druck); SNG v. Aulock=Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung v. Aulock. Pontus-Paphlagonien-Bitynien (Berlin, 1957, 1967); Tétradrachmes Pamphyliens=G. Le Rider. Les tétradrachmes Pamphyliens de la fin du IIIe siècle et du début du IIe siècle avant notre ère. RN 14(1972), p. 253–259; Thessaly=T. R. Martin. A third-century B. C. hoard of Thessaly at the ANS(IGCHI68). ANSMN 26(1981), p. 51–77; Tyrus=E. T. Newell. Tyrus Rediviva (rep-

rinted Chicago, 1981); WSM=Idem. The coinage of the Western Seleucid mints from Seleucus I to Antiochus III, ANSNS 4 (New York, 1941, reprinted 1977); Драганов=Д. Драганов, Сребърното монетосечение на Кабиле и Кавар.—ГСУ ИФ, т. 77, 2, 1984, 131—141; Карайотов=Ив. Карайотов. Монетосечението на Месамбрия през еллинистическата епоха (средата на III в.—72 г. пр. н. е.), кандидатска дисертация; Роголски=А. Роголски. Златни статери на Одесос и Месембрия.—Нумизматика, 4, 1978, 3—14; Топалов=Ст. Топалов. Относителна хронология на тетрадрахмите, сечени в Кабиле.—Нумизматика, 1, 1986, 34—41; Русева=Б. Русева. Находка от тетрадрахми, подражания на Александровите.—Нумизматика, 3, 1984, 5—23.

¹⁵ В кандидатската дисертация на Ив. Карайотов (цит. съч., с. 42), в каталога на месамбрийските тетрадрахми, под № 12 (табл. II) е описана посталександрова тетрадрахма, чиято единствена монетарна маркировка е коринтския шлем—известният парасемон на месамбрийци. Към тази емисия (= Müller, 433) трябва да прибавим още една група месамбрийски тетрадрахми (= Müller, 434), екземпляри от която се срещат в непубликувано съкровище от варненския археологически музей (IGCH 859). Серията месамбрийски посталександрови тетрадрахми, маркирани единствено със символа на града, е поставена уместно от Карайотов начело на поредицата автономни имитативни монети, сиреч в нея авторът вижда първата емисия посталександрови тетрадрахми, които Месамбрия започва да сече, според неговата хронология, ок. средата на III в. пр. н. е. (пак там, с. 114). Част от тях са отсечени с лицев печат, използван и за продукцията на по-късните имитативни тетрадрахми, маркирани с монограма Δ (виж Карайотов, печат А₅). Тази

печатова идентичност между Карайотовия № 12 и серията с монограм М5, както и присъствието на един екземпляр от изданията на Месамбрия с монограм в друго съкровище, намерено във Варненско и съхранявано във варненския археологически музей (съкровище от Варна=IGCH 871), чието укриване трябва да се постави преди средата на III в. пр. н. е. (находката, подобно на IGCH 859, е обект на изследване в кандидатската ми дисертация на тема „Монети на Селевкидите в Тракия (312—188 г. пр. н. е.)“), може би указват за време на отсичане на серията посталександрови тетрадрахми на Месамбрия с магистратски знак М5 периодът непосредствено след емисиите с коринтски шлем—в лявото поле или под трона. Ако подобно предположение се окаже правдоподобно, тетрадрахмите с Δ биха могли да имат за своя долна граница на отсичане времето на контрамаркиране в Бизантион и Калхедон, поставено от Сейриг (виж: Seyrig, B. et C., op. cit.) в периода ок. 235—220 г. пр. н. е. Знаем, че засега единствените месамбрийски тетрадрахми, контрамаркирани с щемпелите на Бизантион и Калхедон, са екземпляри от обемната серия тетрадрахми с монограм М5 (виж Карайотов, № 13, 24, табл. II). Не ще се нагърбвам с непосилната за момента задача, да се извършат конкретни корекции

в датировката и подредбата на най-ранните месамбрийски тетрадрахми с типа на Александър III. Само споделям наблюденията си от изследваните от мен находки, обект на кандидатската ми дисертация. А тези съкровища показват необходимостта от едно бъдещо прецизиране и на реда на емисиите тетрадрахми, и на тяхната датировка, която очевидно предхожда указанията от Карайотов време за начало на монетосечене на този тип имитативна монета.

Contribution à la circulation de monnaies d'argent en Thrace hellénistique

B. ROUSSÉVA

(Résumé)

Nous devons situer l'accumulation et l'enfouissement du trésor du village Goljam Manastir (IGCH 874) quelque part vers la fin du IIIe—les premières années du IIe s. av. n. ère. La voie compliquée d'accumulation de ce trésor très intéressant comprend quelques étapes que nous devons dater dans le IIIe s. av. n. ère. Les monnaies de la trouvaille, frappées dans les ateliers d'Orient—des alexandres posthumes et des tétradrachmes séleucides à types personnels jusqu'à Séleucus II—auraient dû être mélangées, après une certaine pause, dans les terres au Nord de Taurus, avec les tétradrachmes des ateliers d'Asie Mineure dont la production se situe dans le IIIe et le IVe quart du IIIe s. av. n. ère. Toutes les émissions asiatiques auraient dû venir probablement dans les terres de la Thrace du Sud-Est avec les armées de Philippe V, pendant sa campagne vers 202/200 av. n. ère.

D'autre part, le trésor de Goljam Manastir est une illustration magnifique de la circulation monétaire pendant

la seconde moitié du IIIe s. av. n. ère en Thrace du Sud-Est, qui renferme également les émissions de tétradrachmes postalexandrines des ateliers du Pont Euxin à Callatis, Odessos et Messambria, de pair avec la production d'argent de Cabyle. Tandis que la présence du tétradrachme de Cavarus dans le trésor, ainsi que l'endroit de sa découverte permettent de lier une partie des monnaies avec la personnalité de ce souverain. Aux pseudalexandrines du Pont Euxin qui se trouvent dans ce trésor hellénistique, il faut aussi ajouter une quantité importante de lysimaques de Byzance et de Calcédoine, qui ont été frappées dans leur majorité, après c. 220 jusqu'en 205—195 environ.

Nous pouvons rechercher la cause de l'enfouissement du trésor près de Goljam Manastir dans le retour d'Antiochus III au cours du printemps de 195 av. n. ère en Chersonèse de Thrace où le Syrien a entrepris quelques expéditions démonstratives contre les Thraces.

Астрономическият смисъл на тракийския паметник Татул

НИКОЛА НИКОЛОВ,
СЛАВЕЙ ЗЛАТЕВ, КАТЯ ВАСИЛЕВА

Установяването на астрономическото съдържание в мегалитния паметник Стоунхендж в Англия от Хокинс^{1,2} постави начало на една нова научна дисциплина, за утвърждаването на която допринесе и успешното популяризиране на нейните първи успехи³. Разширяване впоследствие обсега на нейните интереси доведе до назоваване на тази научна дисциплина археоастрономия⁴. Днес археоастрономията има за обект на изследване разкриването на астрономическите аспекти не само на мегалитни и други съоръжения, но и на наскални изображения и предмети от бита^{5,6}, както и на предмети от арсенала на древния човек, рисунки в пещери и археологически паметници от всякакво естество^{7,8}. По такъв начин археоастрономията сега е една комплексна наука, в която взаимодействуват не само астрономия и археология, но и етнография, история и по-специално история на културата и др.

В нашата страна интерес към археоастрономията се прояви едва през последните няколко години от учени от различни специалности. Бе изследван астрономическият смисъл на скални изображения⁹, бе изказано предположение, че предмети от археологическия комплекс Овчарово и други археологически находки са служели като календари^{10,11}.

В настоящата работа се прави опит да се разгледа от археоастрономическа гледна точка тракийският паметник край с. Татул, в Източните Родопи (Обр. 1). Както е известно^{12,13}, този паметник представлява пресечена пирамида, получена от монолитна скала с височина около 4,5 м и с дължина на западната основа — 6 м. До нейната горна площадка се стига по неправилна стълба от северната страна. На нея е издълбан „саркофаг“, дълъг около 1,9 м. На южната страна на пресечената пирамида има издълбана полукръгла ниша с куполообразен свод, под който също е издълбан „саркофаг“. На западната страна, в централната част има

издълбана квадратна ниша (с размери 100 × 87 см и дълбочина около 50 см), която вероятно е направена по-късно от саркофазите, ако се съди по начина на обработка на камъка и малката степен на повърхностна ерозия. Смята се, че саркофазите са били гробове. Предполага се, че гробницата край с. Татул е тракийска от V или първата половина на IV в. пр. н. ера^{12,13}.

При разглеждане на археологическия паметник Татул ни направи впечатление, че някои посоки, очертани от негови елементи, имат ориентация, която може да бъде свързана с изгрева на Слънцето, когато то е в точките на равноденствие и/или слънцестояние. Бе обърнато внимание и на такива елементи от съоръжението, които не са отбелязани в археологическата литература за него. Бе отбелязано, че в близост до южното подножие на пресечената пирамида е трасиран явно изкуствен „улей“ с посока изток — запад. Той е дълъг около 2,5 м и широк в краищата си 0,8 м. По средата се стеснява и в хоризонтален план наподобява знака X, в пресечната точка на който е образуван вертикален процеп с ширина 8—10 см и височина около 50 см. Можеше да се предположи, че ако се застане в точка от оста на „улея“, би се наблюдавало как при изгрева на Слънцето иззад далечния хоризонт то попада в контура на вертикалния процеп, като по такъв начин той става своеобразна „мушка“. Освен това допуснахме, че дългата ос на „саркофага“ върху горната площадка на скалата (Обр. 2) може да е ориентирана по направление, чийто посока към югоизток сочи в точката от хоризонта, в която изгрива Слънцето в деня на зимното слънцестояние.

С цел да се проверят тези предположения Народната астрономическа обсерватория в гр. Кърджали организира съответни наблюдения по време на есенното равноденствие през 1982 и 1983 г., както и по време на лятното и зимно слънцестояние през 1983 г. Бе установено следното:

● Обр. 1. Общ вид на тракийския археологически паметник Татул. Вижда се нишата на неговата южна страна. Fig. 1. Aspect général du monument archéologique thrace Tatul. On voit la niche de son côté sud

Първо. Снимките, направени в деня на есенното равноденствие с фотоапарат, поставен на оста на улея, показват, че тя сочи почти точно в точката от далечния хоризонт, където се подава Слънцето при изгрев (Обр. 3).

Второ. Снимките, направени в деня на зимното слънцестояние през 1983 г. в посока югоизток, показваха, че голямата ос на саркофага от горната площадка в тази посока сочи приблизително в точка от хоризонта, в която Слънцето изгрява в деня на зимното слънцестояние.

Горните две констатации показват, че в комплекса Татул са трасирани неслучайно посоки, които поне приблизително сочат в точки от хоризонта, в които изгрява Слънцето в забележителни от астрономическа гледна точка дни — пролетното (около 21 март) и есенното (около 23 септември) равноденствие и зимното слънцестояние (около 22 декември). Казваме приблизително, тъй като: 1) Посоките, прочертани на Татул, в които е фотографиран изгревът на Слънцето, са прекарани не с точността, която бихме имали, ако се прекарат през точки с измерени координати; 2) Фотоапаратът, с който фотографирахме, е ориентиран не с въгломерни инструменти; 3) Не е взето под внимание преместването на точ-

ките на изгрева вследствие изменението на наклона на небесния екватор спрямо еклиптиката поради прецесията от времето на съоръжаването на Татул досега; 4) Не е ясно дали под изгрев трябва да разбираме показването на горния или долния край на Слънцето. Трябва обаче изрично да се подчертае, че отчитането на всички посочени фактори ще внесе само някои количествени уточнения, но не може да доведе до отхвърляне на заключението за астрономическото, свързано със Слънцето съдържание на Татул.

Направените констатации и заключения, че на Татул са трасирани посоки, в които изгрява Слънцето в дните на равноденствията и на зимното слънцестояние, са вероятно още едно свидетелство за култа към Слънцето у траките, засвидетелствуван например със символизиращи Слънцето каменни кръгове в Тракия и с идола на Слънцето, с изсечени в скалите слънца край Тополовград¹⁴. Наред с това тези констатации биха могли да служат за основание да се даде една различна от досегашната интерпретация за това, какво представлява археологичният комплекс Татул.

Както отбелязахме по-горе, Татул се разглежда като тракийска гробница. Едновременно с това в цитираните публикации^{12,13} се подчертава, че тази гробница по много свои характеристики е съвсем различна от останалите тракийски гробници. Този факт, както и получените резултати,

2

● Обр. 2. „Саркофага“ върху горната площадка на Татул, чиято голяма ос е ориентирана приблизително към точката на изгрева на Слънцето в деня на зимното слънцестояние. Fig. 2. „Le Sarcophage“ sur le palier supérieur de Tatul, dont le grand axe est orienté approximativement vers le point du lever du Soleil le jour de la position du soleil hivernale

дава основание да предположим, че Татул е не просто тракийска гробница; той би могъл, най-общо казано, да бъде тракийско светилище, посветено на Слънцето. Освен свързаното със Слънцето съдържание и отличието му от тракийските гробници в полза на такова предположение говори господстващото спрямо околната природа положение на археологическия паметник.

По-конкретно, би могло да се допусне, че Татул е култово място, където е бил изпровождан избирания всеки пет години пратеник до Залмоксис^{15, 16}. В такъв случай саркофагът на горната площадка може би е чакал прободеното от копията безжизнено тяло на пратеника. В полза на такова разбиране говорят отточните улейчета, започващи от саркофага, които са били издълбани, за да се стича кръвта.

Откритият, свързан с астрономията аспект на Татул би могъл тогава да говори, че култът към Залмоксис се е съчетавал с култа към Слънцето. И още една подробност: с преброяванията на изгревите (при равноденствие) на Слънцето, виждани през своеобразната „мушка“, които са два в година, може лесно и точно, без друг календар да се определи кога изтича срокът от пет години от изпращането на предишния

пратеник. Би могло да се предположи, че церемонията с пратеника до Залмоксис е ставала при изгрев Слънце в един от двата равноденствени дни. По-вероятно е това да е изгревът при пролетното равноденствие, което по днешния Григориански календар става (средно) на 21 март. Предпочитанието към пролетното равноденствие се основава на вярването на траките, че отиващите при Залмоксис се връщат отново, което вярване несъмнено е свързано с ежегодното циклично възраждане на природата, което започва през пролетта. Това равноденствие е подходящо и за предаване молбите на траките към Залмоксис за плодородие.

Възможно е, макар и много по-малко вероятно, Татул да е имал и друго предназначение. Имаме предвид свидетелствата¹⁷, че сродните на траките витинци са устройвали своите съдебни процеси под открито небе срещу Слънцето. Във връзка с това не е изключено Татул да е било място за раздаване на правосъдие, което е служело освен това и като място за екзекуции. Тогава би могло саркофагът да се разглежда като съоръжение, където са поставяли телата на екзекутираните.

Разпознаването у тракийския Татул на трасирани посоки към точки от хоризонта, в които изгрява Слънцето при нулева или екстремална деклинация, свидетелства, че траките, вероятно съблюдавайки култа към Слънцето, не просто са обръщали погледа си към дневното светило, а внимателно и продължително са го наблюдавали. Само в такъв случай може да се обясни откриване-

3

● Обр. 3. Снимка на изгрева на Слънцето в деня на есенното равноденствие през 1983 г., получена с насочен по оста на „улея“ от площадката под южната страна на Татул фотоапарат. Fig. 3. Photo du lever du Soleil le jour de l'équinoxe automnal au cours de 1983, obtenue avec un appareil photographique orienté vers l'axe du „bief“ du palier au-dessous du côté sud de Tatul. Le disque du Soleil se montrant de derrière l'horizon lointain se voit dans le „bief“ comme dans un guidon

то на особените точки от изгревите на слънчевия диск. Както тези наблюдения, така и откриването при неговото поведение по небосвода и обръщането на внимание на забележителни от астрономическа гледна точка дни разкриват известни черти от характера и интелекта поне на онези представители на тракийското общество, които вероятно са имали задължението внимателно да следят движението на Слънцето по

небосвода, неговите изгреви и залези, неговите кулминации. А това хвърля нова светлина върху културата на този древен народ, населяващ нашите земи.

Установяването на археоастрономически аспекти в комплекса Татул, като имаме предвид, че подобни аспекти още преди тази работа са посочвани и у тракийския комплекс Кабиле край Ямбол¹⁸, сочи необходимостта от изследване от тази гледна точка на други тракийски (и не само тракийски) археологически паметници. Това пък и по-прецизното изследване на самия Татул изисква както известна апаратура, така и различни специалисти. Оттук и необходимостта да се образува комплексен научен колектив, който по специална програма да се занимава с археоастрономически изследвания.

¹ G. V. Haukins, Nature, 200, 306, 1963.

² G. V. Haukins. Nature, 202, 1258, 1964.

³ G. V. Haukins and J. B. White. Stonehenge decoded. New York, 1965 (бълг. превод Дж. Хокинс и Дж. Уайт „Загадката на Стоунхендж“, С., Наука и изкуство, С. 1983).

⁴ А. А. Гурштейн. Истор. астроном. изслед., 18, 321, 1983.

⁵ Б. В. Кукаркин. Истор. астроном. изслед., 9, 127, 1966.

⁶ Ю. П. Псковский. Природа № 8, 123, 1973.

⁷ Дж. Хокинс. Кроме Стоунхенджа. М., М. 1977.

⁸ Э. С. Парсамян. Сообщ. Бюраканской обсерват., 57, 92, 101, 1985.

⁹ В. Дерменджиев и др. Доклады БАН, 37, № 5, 545, 1984.

¹⁰ Х. Тодорова и др. Овчарово (Разкопки и проучвания IX), БАН, 1983.

¹¹ С. Чохаджиев. Археология, 26, № 2—3, 1984.

¹² Ив. Венедиков и Н. Вихоцевски. Изв. на бълг. истор. д-во, 28, 5, 1972.

¹³ Ив. Венедиков и Ал. Фол. (ред). Мегалитите в Тракия. С., Наука и изкуство, 1976.

¹⁴ Ал. Фол. Тракийски легенди, С., Наука и изкуство, 1981, с. 22—23.

¹⁵ Д. Дечев, БИБ. Т. I, № 3, 1928, с. 22.

¹⁶ Ив. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. С., Наука и изкуство, С. 1983.

¹⁷ Ив. Велков. Годишник на бълг. библиограф. институт, 1945/46.

¹⁸ В. Велков и Д. Съсьлов. Частно съобщение, 1985.

Le sens astronomique du monument thrace Tatul

N. NIKOLOV, S. ZLATEV, K. VASILEVA

(Résumé)

Les auteurs ont essayé de dévoiler les côtés liés à l'astronomie du monument archéologique thrace Tatul dans le département de Kărdžali. Ils relèvent que dans ce monument il y a des directions délinées, reliées avec le lever du soleil les jours de l'équinoxe et la position du soleil

hivernale. Sous ce rapport on émet l'hypothèse qu'il est possible que Tatul est un lieu cultuel, cette hypothèse étant reliée à certains aspects connus des croyances des Thraces et d'une manière plus concrète de leur culte envers le Soleil.

Тракийско скално светилище при с. Байлово, свързано с култ към Луната

ТОДОР СТОЙЧЕВ

По долината на река Смолска в землището на с. Байлово — Софийско, има малък бигорен масив. В него са се образували 4 плитки пещери, известни на местното население като Калугерските или Манастирските. По стените на две от тях са нанесени астрономически знаци, а в третата има следи от обработване на стените и свода — получил се е затворен обем с паралелепипедна форма. Отворите на кухините са с южно изложение, както и на 5 външни скални откоса, по които също са връзани астрономически символи. В съседство има извор, водите му се вливат в реката в подножието на скалите. Положението на този малък комплекс в речната долина не е доминиращо над околния район, обаче мястото е с добра видимост и е удобно за наблюдения на лунните изгреви и залези както в древността, така и в наши дни. Ограниченият местен хоризонт не позволява оттук да се извършват цялостни наблюдения върху движението на Слънцето и да се определят различните точки, от които то изгрява и залазва в четирите годишни сезона.

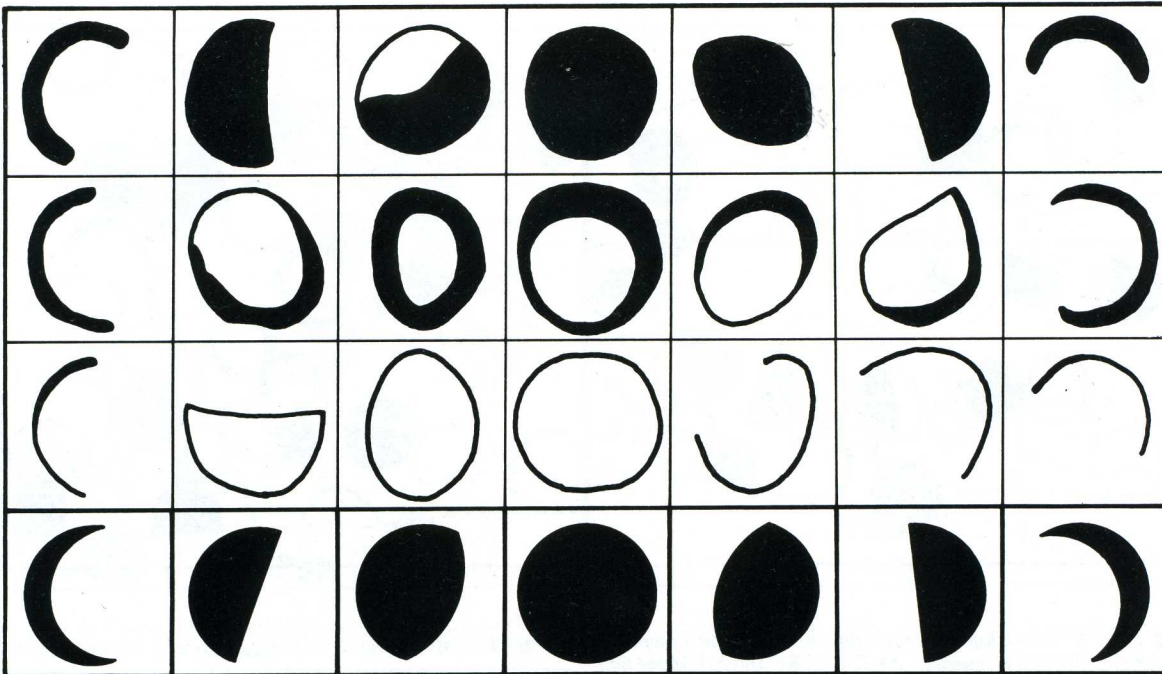
Първи съобщения за скалния комплекс правят през 1980 г. П. Делев, И. Панайотов и Ал. Стрезов¹. Те го причисляват към тракийските светилища, свързани пряко с култа към Слънцето. До този извод те достигат по аналогия със знаците от Палеокастро и някои светилища в Родопите. За съжаление авторите не са обърнали достатъчно внимание на това, че астрономи-

ческите изображения от с. Байлово (според тях „каменни слънца“) чувствително се различават по форма, както и по техника на изпълнение от посочените в статията им аналози.

След 6 години М. Златкова² дава сведения за цялостното документиране на знаците от светилището по линията на експедиция „Пещери и история на България“. Авторката се спира на различната техника, с която са нанесени, и ги определя като контурни, вкопани и барелефни. Тя е първата, която предпазливо обръща внимание, че не всички изображения са пълни окръжности — „има половинки и дори четвъртинки“. М. Златкова не изказва становище, какво представляват знаците като символи и какво е тяхното предназначение.

Общо в светилището са регистрирани 236 броя астрономически изображения, от които 126 са контурни, 33 вкопани и 77 са барелефни. Техните размери са различни, но варират в границите от 24 до 88 см в диаметър. Изхождайки от вида на скалата — бигор, която е с твърдост 2 по скалата на Моос, възможно е употребяваните инструменти за изработване на знаците да са от кремък (6,5—7), бронз (3) и желязо (5,8—7 по същата скала).

Особено впечатление правят затворените полуокръжности (19% от общия брой изображения), които са изпълнени и с трите вида техника — контурни, вкопани и барелефни. За тях не би могло и хипотетично да се приеме, че по една или друга причина са

1

10 %	43 %	47 %
23 %	38 %	39 %

2

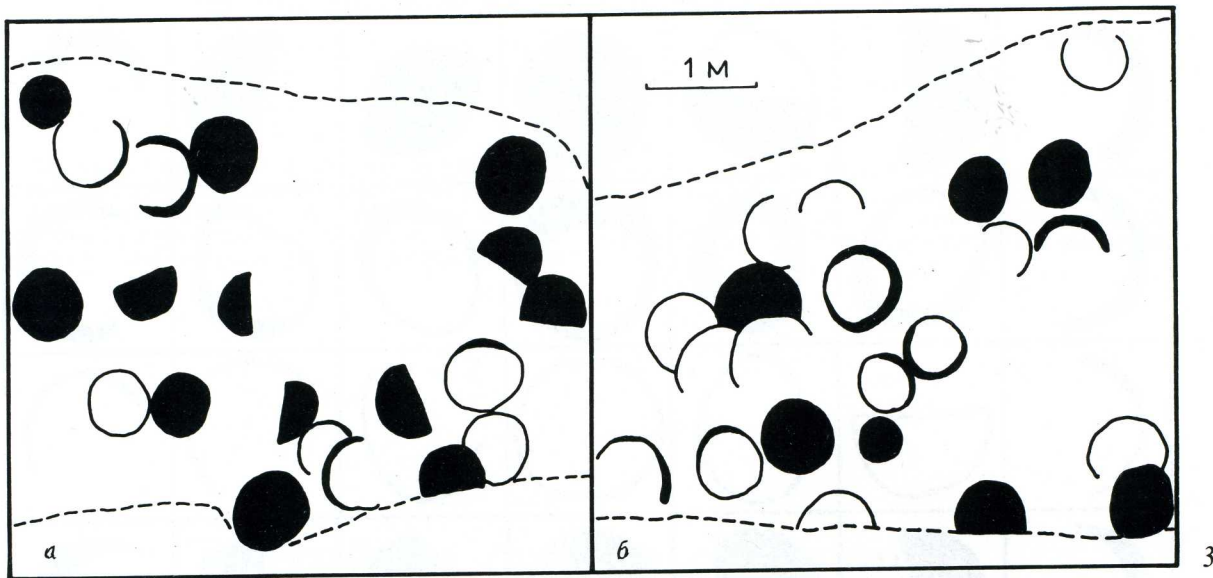
просто „недозавършени“ слънчеви символи. Техниката на изпълнение на вкопаните знаци логично изисква предварително да се нанесе контура на изображението върху скалата, а след това да се отнеме материала, вписан в очертанията му. При това положение не е възможно първо да се вкопава половин окръжност с очертан диаметър, а след това да се изработи останалата част от „каменното слънце“. Тези знаци ясно доказват, че астрономическите символи от светилището при с. Байлово не представляват соларни знаци, а показват различни фази на Луната от видимото ѝ движение около Земята. Дадени са редици от горе на долу: вкопани, контурни и барелефни знаци, съпоставени с някои фази на Луната в 0 часа (обр. 1). Графичното им сходство е очевидно.

● Обр. 1. Знаци, показващи различни фази на Луната. От горе на долу: вкопани, барелефни и контурни, съпоставени с действителни лунни фази в 0 часа. Fig. 1. Signes montrant différentes phases de la Lune. De haut en bas: creusés, en bas-relief et contournés, confrontés avec les phases lunaires réelles à l'heure 0

● Обр. 2. Процентни съотношения на знаците за различни фази спрямо общия брой на знаците от светилището, съпоставени с видимите лунни фази за интервал от 1 месец. Fig. 2. Rapport de pourcentage des signes pour différentes phases par rapport au nombre général des signes du sanctuaire, confrontés avec les phases lunaires visibles pour un intervalle de 1 mois

Също така се установи, че процентните съотношения между знаците за различни фази спрямо общия брой изображения са пропорционални на видимите лунни фази през нощната половина на денонощието. Конкретните данни се отнасят за интервал от един месец (обр. 2).

Неоснователно е широкоразпространеното мнение сред археолозите у нас, че в земеделско-скотовъдните общини с развит култ към Слънцето хората са наблюдавали единствено тази звезда. По всяка вероятност Луната е произвеждала не по-малко впечатление със своите последователни циклични изменения. Зависимостта на 7- и 28-дневните периоди на смяна на фазите на Луната се установяват много по-лесно, отколкото точките на слънцестоене и равноденствие. Както е известно³, при всички народи с

3

● Обр. 3. Календарни записи от: а) част от северозападна стена на пещера № 2961; б) друга част от северозападна стена на пещера № 2961 от светилището. Fig. 3. Enregistrements de calendrier de: а) partie du mur nord-ouest de la grotte № 2961; б) autre partie du mur nord-ouest de la grotte № 2961 du sanctuaire

развити астрономически познания първоначално са възникнали още в праисторическо време лунни календари; те са значително по-стари от различните варианти на слънчеволунните и слънчевите календари.

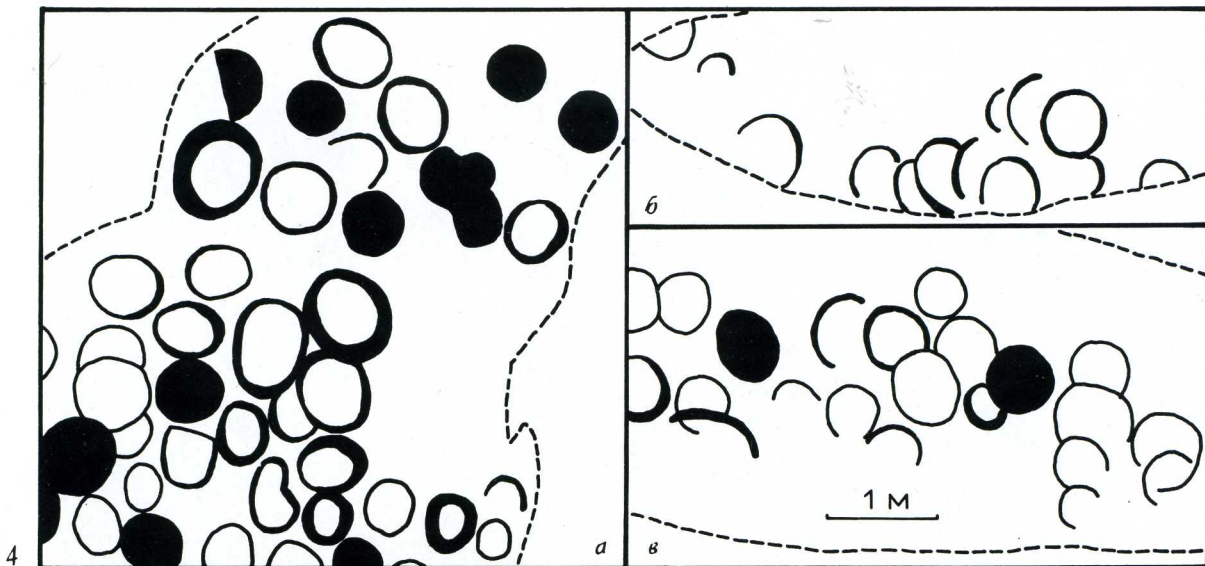
Както посочва и Е. Церен⁴, Луната е най-простият показател за измерване на времето. Достатъчно е само да се броят дните от едно пълнолуние до друго или от появата на новия лунен сърп до следващия, за да се изчисли продължителността на синодическия месец. Установено е, че и най-културните народи определяли времето не по Слънцето, а по Луната. Това било повсеместно явление от Северна Европа до Китай, в Америка и Африка.

В скалното светилище при с. Байлово календарните записи са съставени от знаци за различни фази на Луната, защото времените интервали са с различна продължителност. По всяка вероятност закодираните в тях събития започват или завършват не само в синхрон с пълнолунието или с появата на новия лунен сърп. Затова по стените на пещерите и скалните откоси не могат да бъдат различени календари в съвременния смисъл на това понятие (последователно проследяване на всички фази от един цикъл), каквито примери могат да се посочат от Пиренейските пещери⁵ и другаде⁶. Този тракийски археастрономически обект рязко се отличава по своя характер от добре изучените в Западна Европа мегалитни лунни обсерватории⁷. Впрочем доказателства за целенасочени наблюдения на Луната във връзка с измерване на времето

са известни още от палеолита⁸. Астрономическите познания за Луната са преплетени във всички религии по земното кълбо, остатъци от които откриваме в преданията, легендите и епоса на народите⁹.

Фактически под термина календар се разбира всяка система за отчитане на продължителни интервали от време, основаваща се на периодичността на природните явления — в случая е използвано видимото движение на Луната около Земята. От светилището при с. Байлово са документирани 236 броя отделни изображения на последователните изменения на лунния диск. Много от тях са свързани в групи от знаци, представляващи графични регистрации на определени интервали от време (обр. 3 а, б и обр. 4. а, б, в), или с други думи казано, това са календарни записи на определени събития. Необходимостта от измерване на времето може да се е наложила от социално-религиозни мотиви, военни събития или стопанска дейност по отделно или всички причини, взети заедно.

Например записът, съставен от 3 свързани една с друга пълни фази на Луната, изпълнен с техниката на вкопаните знаци (обр. 4 а — в горния десен ъгъл), би могъл да се разчете по следния начин: времето, за което ще се повтарят две еднакви фази при изгрев или залез на Луната (без значение, кое от двете събития е регистрирано — важното е те да са едни и същи), е точно определено — то е 28,5 денонощия. Оттук следва, че записът е равен на $3 \times 28,5$ денонощия — приблизително един сезон 85,5 денонощия. Това би могло да представлява и времето за посев, развитие и прибиране на реколтата от дадена земеделска култура. Тук няма да се спираме по-подробно на въпросите за смисъла и съдържанието на групите знаци. Тяхното задоволително ре-

● Обр. 4. Календарни записи от: А — участък от скален откос № 4; Б — участък от скален откос № 3; В — част от югоизточна стена на пещера № 2961 от светилището. Fig. 4. Enregistrements de calendrier de: А) quartier de pente rupestre № 4; Б) quartier de pente rupestre № 3; В) partie du mur sud-est de la grotte № 2961 du sanctuaire

шаване ще стане възможно след разчитане на максимален брой календарни записи.

По-важни са проблемите по изясняване на предназначението и датирането на обекта. Както е известно от литературата, досега няма съобщение за подобно тракийско светилище или за наличието на тракийски култ, посветен на Луната. Обаче фактите от този археологически паметник говорят именно за това. Тук е безспорно наличието на системни астрономически наблюдения върху движението на Луната и изменението на лунния диск. В каква степен необходимите за това научни познания са били отделени или са се преплитали с религиозните представи, е мъчно да се отговорят. По всяка вероятност науката астрономия и религията са били едно цяло. Те са представлявали обща система във философските разбирания и миросглед на траките.

Повечето от елементите на комплекса в с. Байлово съвпадат с най-общите характеристики на скалните светилища, систематизирани с голяма вещина от В. Найденова¹⁰. В предложената от нея типология този паметник може да се отнесе към светилищата, които са се почитали в най-голям район и са функционирали непрекъснато, но са били отдалечени от по-големи селища.

Най-сложният проблем, както и при други подобни обекти, е определянето на хронологическата граница на съществуване. Засага единственият възможен начин е посредством анализи. Ще се използват такива паметници, за които е доказано съществуването на астрономически позна-

ния, вложени в тях, и ще ги сравним по тяхната сложност с тези, закодирани в скалния комплекс при с. Байлово.

Провеждането на редовни разкопки единствено при Кабиле прави светилището на Зайчи връх един своеобразен еталон в тази област. То е възникнало в края на II хил. преди н. е., функционирало е активно и през елинистичната епоха, като през III век настъпва постепенен упадък. Направената точна датировка е въз основа на намерената при него керамика и други материали от В. Велков¹¹. Нещо повече — тук са вложени значителни по сложност астрономически познания, свързани с движението на Слънцето. Както съобщава Д. Съслов¹², на отделни скали са нанесени световните посоки, а определянето на точния север е възможно чрез хвърлената най-къса сянка от Слънцето или чрез Полярната звезда. Засечена е и точката на изгрева в деня на лятното слънцестоене.

Наличието на този ориентир ни дава основание да смятаме, че той е в основата на използването на един слънчев календар от траките по това време. Сложността на определяне на лятното слънцестоене (към 22 юни) изключва някаква случайност или самоцел. Налице са системни наблюдения върху движението на Слънцето и измерването на времето с единици, по-големи от деня и нощта. Това ще рече, че в хронологията, използвана от траките през I хил. преди н. е., е съществувало вече понятието „година“ въз основа на периодично повтарящото се лятно слънцестоене. Следователно тук са вложени астрономически данни, които са по-сложни от тези в светилището при с. Байлово.

Наскоро е проучена в археоастрономическо отношение наблюдателна площадка и същевременно тракийско светилище на платото Белин таш при с. Мостово, Пловдив-

5

6

7

- Обр. 5. Скален откос № 1. Fig. 5. *Pente rupestre* № 1
- Обр. 6. Скален откос № 4. Fig. 6. *Pente rupestre* № 4
- Обр. 7. Скален откос № 5, детайл. Fig. 7. *Pente rupestre* № 5, détail

ско, от А. Стоев¹³. По линия на експедицията „Пещери и история на България“ спелеолози съвместно със специалисти от Астрономическата обсерватория и ОИМ в Стара Загора са установили наличието на 300 кръгли отвора с различна големина върху платото. По намерените в скалните ниши и площадки фрагменти от керамика (ритуални съдове) е направена датировка на съоръжението. То е функционирало през I хил. преди н.е.

Пресметнати са точките, от които Слънцето е изгрявало тогава по време на пролетното и есенното равноденствие, лятното и зимното слънцестоене. Тези направления съвпадат и се визират към определени релефни форми от местния хоризонт чрез линейна система от по 4 двойки отвори. В тях вероятно са влизали дървени вертикални жалони. Открити са 4 вкопани изображения на лунния сърп и е доказано сходството на някои от отворите с конфигурациите на четири съзвездия: Голяма и Малка мечка, Орион и Лъв.

Следователно и тук, както и в светилището на Зайчи връх, са вложени астрономически данни, които изискват многогодишни

системни наблюдения върху движението на Слънцето и са може би в основата на един слънчев календар. Нещо повече — тук, в скалния комплекс при с. Мостово, имаме доказателство за познанията на траките върху съзвездията. Както отбелязва А. Стоев в цитираната работа: „в тях може би трябва да се търсят наченки на примитивна космогония на тракийския мит и епос, който е определял философските схващания на траките за света“.

Сходен по сложност на вложените астрономически данни е и мегалитният обект Кози камък в района на с. Беслет, Благоевградски окръг. В. Дерменджиев и В. Умленски¹⁴ съобщават за звездни съчетания, маркирани върху скалите. При това е спазвано правилото диаметрите на издълбаванията да съответствуват на светимостта на звездите. Изследвани са 207 издълбавания, някои от които наподобяват съзвездията Телец, Касиопея, Голяма мечка и други. Находището не е датирано, но дадените му от авторите интерпретации свидетелствуват за задълбочени астрономически познания.

От казаното дотук се вижда, че астрономическите знания, вложени в комплекса при с. Байлово, са много по-елементарни, отколкото са тези, които са необходими за изграждането на съоръжението при с. Мостово. Във връзка с това, положително

скалното светилище при с. Байлово свързано с култ към Луната е възникнало преди тези на Зайчи връх, Белинташ и Кози камък. Вероятно то е функционирало от средата или дори началото на II хил. преди н.е. За едно по-точно датиране е необходимо сондажно проучване.

Разнообразните техники, с които са изпълнени различните фази на Луната в светилището при с. Байлово, навеждат на мисълта, че те са нанасяни в различно време. Като работна хипотеза за бъдещите изчисления е изготвена една условна периодизация. Времето, в което са използвани контурни, а малко след това контурни и вкопани знаци заедно, е обозначено като I период от използването на светилището. Необходимостта от изобразяване на новолуние и пълнолуние в един общ календарен запис е наложило използването техниката на вкопаните знаци. Като II условен период от функционирането на комплекса може да се смята появата и използването на барелефните изображения на лунния диск. Засага не е изяснено тяхното съдържание, но може да се предполага, че по този начин са показани различни фази от лунните затъмнения. Вероятно барелефната техника е използвана значително по-късно от другите две, защото е по-сложна за изпълнение и това може да се смята за безспорно от гледна точка на история на изкуството.

Накрая, за да добият изследванията завършен вид, е необходимо да се разчетат максимален брой календарни записи. Това ще се извърши в Центъра за изследване на археоастрономически обекти в карстови райони — Стара Загора, по линия на експедиция „Пещери и история на България“.

Използуваме случая, за да обърнем внимание на това, че отсега е необходимо да се помисли какви мерки са нужни за ефикасно опазване и защита на скалното светилище при с. Байлово от страна на ГД „Културно-историческо наследство“ — София.

¹ П. Делев, Ив. Патайотов, Ал. Стрезов. Каменните слънца. — Отечество, 4, 1980, с. 41.

² М. Златкова. Древно светилище. — Ехо, № 29, бр. 1330, 1986, с. 2.

³ С. И. Селешников. История на календара и хронология. С., Наука и изкуство, 1985, 12—13, 96.

⁴ Э. Церен. Лунный бог. М., Наука, 1976, с. 25 и с. 295.

⁵ Дж. Хокинс. Кроме Стоунхенджа. М., Мир, 1977, 187—191.

⁶ Ф. Кликс. Пробуждащо се мислене Наука и изкуство, С., 1986, с. 175.

⁷ Дж. Вуд. Солнце, Луна и древни камни. М., Мир, 1981, 130—148.

⁸ A. Marshack. The Roots of Civilization. — McGraw-Hill Book Co. New York, 1972, 43—55, 109—46.

⁹ Мифы народов мира. Т. II. Лунарные мифы. Советская энциклопедия. М., 1982, 78—80.

¹⁰ В. Найденова. Скалните светилища в Тракия. — В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1986, 15—29.

¹¹ В. Велков. Местоположения, проучвания, извори. — В: Кабиле. I. С., 1982, с. 14.

¹² Д. Съсъллов. Отражение на астрономически познания в тракийското светилище „Зайчи връх“. — В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1986, 186—192.

¹³ А. Стоев. Имали ли са астрономия древните траки? — Ехо, № 47, бр. 1348, 1986, с. 1, 3.

¹⁴ В. Дерменджиев, В. Умленски. Археоастрономическо изследване на мегалитния обект „Кози камък“ в Западните Родопи. — В: Археологически открития и разкопки през 1985. В Търново, 1986, 62—63.

Sanctuaire rupestre thrace près du village Bajlovo, lié au culte envers la lune

T. STOYTCHEV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur identifie le culte envers la Lune dans un sanctuaire rupestre thrace près du village Bajlovo, région de Sofia. Jusqu'à présent, dans la littérature il n'y a pas de communication concernant un tel sanctuaire ou la présence d'un culte consacré à la Lune chez les Thraces.

L'ensemble rupestre est situé en amphithéâtre dans un petit massif tuffier le long de la vallée de la rivière Smolska. Il comprend 4 grottes peu profondes, 5 pentes rupestres extérieures et une source dont les eaux se jettent dans la rivière au pied des roches. La place ne domine pas sur la région environnante, mais l'horizon local réduit permet d'observer les levers et les couchers de la Lune, aussi bien dans l'antiquité que de nos jours. Par l'expédition Grottes et histoire de la Bulgarie sont documentés en tout 236 graffiti incisés sur les pentes rupestres et sur les murs de deux des grottes. Ils se distinguent par la technique

d'exécution et sont déterminés comme: contournés (126), creusés (33) et en bas-relief (77). Leurs dimensions varient dans les limites de 24 à 88 cm de diamètre. Il est possible que les burins employés pour l'incision des graffiti soient de silex, de bronze et de fer; l'auteur compare la dureté de ces matériaux et la roche tuffeau sur la base de la table de 10 échelles de Moos.

Il a été établi la ressemblance graphique des graffiti exécutés avec les trois genres de techniques et certaines phases réelles de la Lune à l'heure 0. Les rapports de pourcentage entre les signes pour différentes phases de la Lune à l'égard du nombre général de représentations sont proportionnels aux phases lunaires visibles pendant la moitié nocturne des 24 heures (les données concrètes se rapportent un intervalle de 1 mois).

L'auteur émet le point de vue que les signes sont reliés dans des groupes et sont ordonnés au point de vue

сémантике dans des enregistrements de calendrier représentant des enregistrements graphiques d'intervalles de temps déterminés. Un des enregistrements est déchiffré comme 85,5 jours et nuits—approximativement une saison du calendrier contemporain. Avec cette continuité sont également les périodes végétatives de certaines des graminacées agricoles. La nécessité de mesurage du temps et son enregistrement par les différentes phases de la Lune a été imposée vraisemblablement par des motifs socio-religieux, des événements militaires et l'activité économique.

Il a essayé de déterminer les limites chronologiques de l'existence du site par des complexes analogiques et a juxtaposé 3 autres sanctuaires rupestres thraces (Zajči vráh, Belin taš et Kozi kamák), datés d'après la céramique trouvée près d'eux en étudiant le degré de complexité des différentes connaissances astronomiques y appliquées. Sur cette base on admet que le sanctuaire rupestre près du

village Bajlovo a fonctionné vraisemblablement avant le début du IIe millénaire av. n. ère.

Sur la base de données dans la littérature, l'auteur a recherché le lien avec des sites de l'Europe Occidentale pour lesquels est prouvée la présence d'observations dûment orientées de la Lune en rapport avec le mesurage du temps. Egalement ont été marquées certaines données concernant l'histoire et le développement des calendriers chez les peuples antiques. Le sanctuaire rupestre thrace n'est pas un phénomène isolé à l'échelle européenne, et mondiale, mais par son caractère il se distingue nettement des observatoires astronomiques lunaires mégalithiques connus jusqu'à présent.

On a commencé le déchiffrement des enregistrements de calendriers dans le Centre de recherche de sites archéoastronomiques dans des régions karstiques—Stara Zagora.

Слънчев часовник от околността на Сердика

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Античните слънчеви часовници са сравнително редки находки. Досега в България са открити единадесет броя¹, различни по тип: четири вертикални—два от Яйлата при с. Камен бряг², един от Шуменска крепост³, един от Диоклецианопол⁴; три цилиндрични—един от Монтана⁵ и два от Марцианопол⁶; един елиптически—от Дуросторум⁷; един от неизвестен тип от Пауталия, тъй като е открит само постаментът с надпис⁸. От с. Опицвет, Софийско, е прибран един паметник, който се определя като кесон⁹.

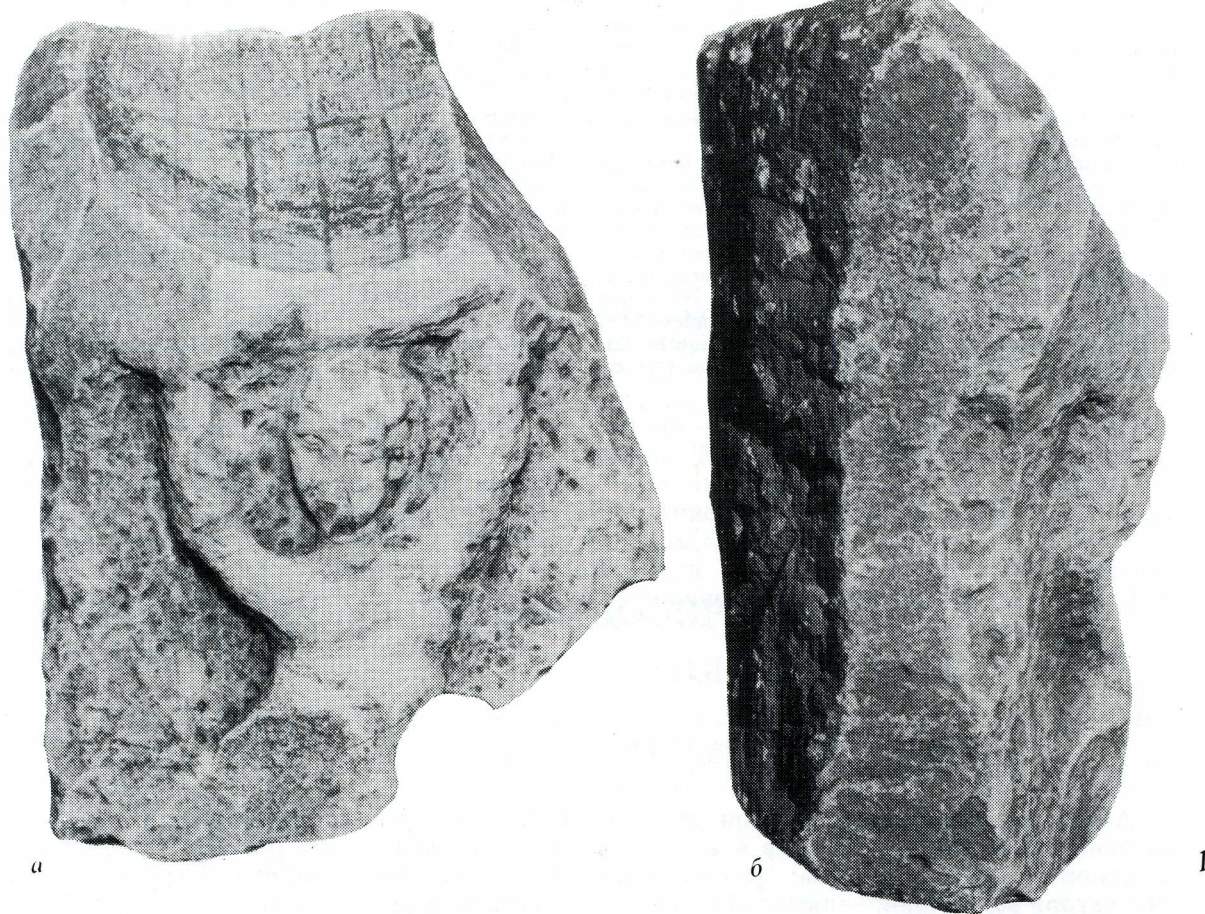
Публикуваният тук е първият открит досега у нас сферичен слънчев часовник. Намерен е в с. Лозен, Софийско (по-рано Долни Лозен), и се съхранява в Музея за история на София (обр. 1).

Изработен е от едрозърнест бял мрамор с жълтеникав оттенък. Запазената част има максимална височина 0,38 м, ширина—0,265 м. Часовникът е издялан от един мраморен блок, от който е моделирана както сферичната част, така и подставката. Подставката е имала вероятно форма на четиристенна призма. На лицевата ѝ страна е скулптирана фигура на момче, което поддържа с вдигнатите си ръце сферичната част. От последната са отчупени сравнително малки късове от лявата страна, а поголеми—от дясната. От гномона е запазен малък железен къс, припоен с олово в дупка в дебелината на стената на сферата. Унищожена е и долната част на подставката, вероятно около една трета от първоначалната височина, както и части от дясната

страна на лицевата ѝ плоскост. От първоначално оформените ръбове е запазен само един—на лявата страна. Гърбът на подставката е много повреден. Навсякъде по повърхността ѝ има очуквания.

Общо взето, изработката на този слънчев часовник като каменоделска работа е твърде груба. Но прави впечатление, че времеуказващата част, т. е. самият часовник, е по-грижливо обработена. Повърхността ѝ е изчукана с по-фин инструмент, но не е полирана. На лицевата страна на подставката за изчукването на фона около релефната фигура е използван по-груб инструмент и повърхността е оставена неравна с много отделни ямички—следи от длетото.

Скулптираната в средновисок релеф фигура на малко момче е разположена така, че главата му попада под централната част на часовника. Няма основание следователно да се мисли, че е имало и друга фигура на липсващата дясна част. Детето е голо, с вдигнати ръце, които подпират сферата. Стойката не е фронтална—тялото е извито наляво и леко напред в долната си част. Това движение се отразява и на положението на ръцете, едната от които е по-изпъната, а другата—по-свита. Главата е съвсем леко извита настрани и надолу. Тя е слабо удължена. Лицето е малко несиметрично. Долната му част, челото, косата са доста повредени. Личи, че косата е къса и къдрава. Прави впечатление, че между горната част на главата и дъгата на сферата има удълбаване—като че ли майсторът не е

● Обр. 1. Слънчевият часовник от с. Лозен, Софийско: а) общ вид; б) поглед от страни. Fig. 1. Le cadran solaire du village Lozen, région de Sofia: a) aspect général; б) vue de côté

искал да покаже, че сферата се подпира и от главата на момчето. Очерганията на очите са бадемвидни, твърде удължени, недълбоко поставени. Бузите са меко заоблени. На шията под брадичката е оформена гънка. Ръцете са изваяни много грубо и сумарно. Не личи изобщо да са моделирани китки, длани и пръсти. По-добре е предадена горната част на торса с оформени гръдни мускули.

Идеята за носене или подпиране на слънчевите часовници е изразена при няколко от досега известните антични паметници от този вид. В два случая носещата фигура е на атлант — сферичен часовник от Тор Патерна (Италия)¹⁰ и коничен часовник от Пергамон¹¹. При запазената част на един коничен часовник от Отер (Франция) под измерващата част е скулптирана глава на млада жена, но връзката ѝ с нея не показва, че тя я носи или подпира¹². Върху базата на часовник от Палестрина е скулптирана глава на брадат мъж¹³. Две мъжки фигури са изобразени на релеф под коничен часовник от остров Кефалос (Гърция)¹⁴, но те са дребни, участвуват в друго действие в

релефа и нямат отношение към носене на часовника. Две крилати детски фигури (определени като херувими) придържат от страни полуцилиндър над един многоостранен часовник от Италия¹⁵, а две крилати женски фигури прикрепят сферата на цилиндрично-сферичния часовник, открит във вилата на Сципион до Херкулан¹⁶. Най-близко до часовника от Лозен е фигурата на подставката на сферичен часовник от Бетвилер (сега в Страсбург)¹⁷. И при него подставката има форма на четиристенна призма. На лицевата страна е скулптирана в цял ръст фигура на момче, което поддържа с вдигнатите си ръце сферата, като същевременно я подпира и с главата си, представена с къса къдрава коса. Втора момчешка фигура е скулптирана на една от страничните стени на призмата на същия часовник, другата е унищожена. За отбелязване е, че скулпторът не е представил фронтално и неподвижно момчето на часовника от Бетвилер. То е леко обърнато наясно и положението на краката показва движение в тази посока.

Общите елементи на часовника от Бетвилер с този от Лозен са, че и двата са сферични, с призматична подставка, с детска момчешка фигура, гола, с къса къдрава коса, с еднакво движение на ръцете и положение спрямо сферата, с подчертано изместване от

фронтално статично положение. Състоянието на часовника от Лозен не позволява да се установи дали страничните стени на призмата са имали някаква украса или изображение.

Както се вижда, часовникът от Лозен е между немногочислените примери с носещи или само прикрепящи фигури и вторият с детска носеща фигура. Тази фигура според нас не може да се определи като атлант дори по тип. Тя не отговаря на митическия образ на Атланта, който е възрастен мъж и е наказан да поддържа небесния свод. Детската и момчешка фигура се срещат в различен контекст и с различно значение в античната скулптурна декорация. Известните, посочени по-горе примери при часовници не дават достатъчно данни за сигурно и определено тълкуване. Засвидетелствувани са само два случая, а разнообразието на фигурите при други часовници не показва, че е спазвана някаква задължителна тематика или сюжет. В представянето на детска фигура в движение може да се допусне влагането на идея за време и развитие. Но това е само едно предположение. Най-вероятно е този слънчев часовник да е изработен на място или в Сердика по друг образец.

Изследването на Лозенския слънчев часовник не може да бъде подпомогнато от сигурни данни за условията и средата на намирането му. Затова пък съществуват доста много косвени информации от други находки. В археологическо отношение Лозен е едно от най-интересните места в близката околност на Сердика. Условията за живот тук са отлични. Те се създават както от близката достъпна Лозенска планина, така и от плодородното поле в подножието ѝ. Уставено е праисторическо селище¹⁸. На самото място на селото е имало сигурно тракийско селище¹⁹. Оттам са прибрани в Музея за история на София две бази на колони. На една от височините над селото има следи от укрепление и се откриват късове от римска керамика²⁰. В ниската част под селото е имало вила рустика²¹. В църквата „Св. Никола“ (Горни Лозен) е била използвана за трапеза варовикова ара с гръцки надпис с името на посветителя тракиец, който е жрец²². От Горни Лозен произхожда и фрагмент от друга ара, украсена с релефни овнешки

глави и гирлянди²³. На около два километра северно от Долни Лозен, при оброчището „Св. Троица“, са открити останки от антична сграда, колони, архитрав, два гръцки надписа²⁴. Единият от тях е на жертвеник и е посветен на Хера Ἁρμιούλην — за пръв път срещан, вероятно местен епитет — от Помпоний Руф и жена му Фулвия. На това място е намерен и релеф на Зевс и Хера. Добруски допуска, че тук е имало техен храм.

Както се вижда, археологическият контекст е многозначителен. Той подчертава важността на това място. Там има укрепен пункт, селище, вила и немалко по значение култово място, вероятно храм на Зевс и Хера. На някой от тези обекти — селището, вилата или светилището, се е намирал слънчевият часовник. По отношение на датировката могат да се приемат като широки рамки II—III в. Но към средата на III в. (241—244 г.) насочва датата на една милиарна колона от времето на император Гордиан, намерена на оброчището „Св. Троица“, където са установени и развалини на евентуален храм на Зевс и Хера²⁵.

Наличието на слънчев часовник в едно селище в периферията на Сердика, заедно с другите белези на високо равнище на култура там, не може да не се свърже с ролята на самата Сердика. Ако мястото на селището е осигурявало като климат и плодородие условия за добър живот, то такива забележителни постижения на знанието като уред за измерване на времето са достигали дотук именно поради влиянието на близкия значителен град. В самата Сердика не е намерен досега слънчев часовник. Обяснение за това може да се търси преди всичко в разрушенията, причинени от постоянното обитаване на града, от многократното преизползване на материали в строежите. В порядък на предположение може да се допусне още едно обяснение: ако в процеса на изучаването на слънчевите часовници се установи сигурно тяхната връзка с определени езически култове в такава степен, че тя да е била осъзнавана от населението и то да е свързвало часовниците с тези божества, то твърде възможно е те да са били унищожавани по нареждане на християнската църква, когато тя започва да преследва езичеството.

¹ Информацията за тях е събрана от Петър Вълв.

² Непубликувани.

³ Непубликуван.

⁴ Д. Цончев. Хисарските бани. — ГПНБМ, 1935—1936, с. 185.

⁵ Г. Александров. Два слънчеви часовника от Монтана (дн. Михайловград). — ИМСБ, т. 2, 1978, 33—42.

⁶ Первый годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г. Варна, 1907; А. Ангелов,

И. Иванов. Слънчев часовник от Марцианопол. — Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 111—115.

⁷ Я. Младенова. Солнечные часы с рельефом Орфея из Дуросторума — СА, V, 1961, 4, с. 274—278; П. Вълв. Слънчевият часовник от Дуросторум. — Археология, XXVI, 1984, 2—3, с. 84—91.

⁸ Л. Русева-Слокоска. Надпис за слънчев часовник от Паутолия — МПК, 1974, 2—3, с. 60—65.

⁹ Непубликуван, съхранява се в Националния археологически музей.

¹⁰ Sharon L. Gibbs. Greek and Roman Sundials. Yale University Press, New Haven and London, 1976, p. 150, N 1033G.

¹¹ Ibid., p. 274, N 3054G, pl. 04.

¹² Ibid., p. 313, N 3099.

¹³ Ibid., p. 134, N 1018.

¹⁴ Ibid., p. 265, N 3045.

¹⁵ Ibid., p. 383, N 7005G, pl. 66.

¹⁶ Ibid., p. 381, N 7004G, pl. 65.

¹⁷ Ibid., p. 162, N 1049.

¹⁸ Н. Петков. Принос към проучването на праисторията на Софийското поле. — Археология, II, 1960, 4, с. 44. В началото на седемдесетте години нови находки от селище от неолитната епоха бяха прибирани от разорана площ от М. Станчева.

¹⁹ Следи от градежи са откривани в много дворове на някогашното с. Долни Лозен — сведения са събирани от М. Станчева.

²⁰ Наблюдения на М. Станчева.

²¹ Кладенецът на вилата бе открит от местен жител. Следи от стени и керамични съдове са установени от М. Станчева.

²² И. Вельов, И. Венедиков. Кратки вести от разни места. — ИБАИ, XV, 1946, с. 228.

²³ Б. Филов. Новооткрити старини — ИБАД, III, 1913, с. 330; IGBulg. IV, 2004.

²⁴ В. Добруски. Материали по археология на България. — МСБ, XVI—XVII, 1900, 57—58; Надписи и фигурални паметници по култа на Зевса, Хера, Палада Атина и други божества. — АИМ, I, 1907, с. 164 сл.; IGBulg. IV, 2003.

²⁵ В. Добруски. Надписи ..., с. 164; В. Бешевлиев. Елиграфски приноси. С., 1952, с. 19, т. 8, обр. 1.

Cadran solaire des environs de Serdica

M. STANČEVA

(Résumé)

Dans les proches environs de Serdica, dans le village actuel de Lozen a été découvert un cadran solaire sphérique en marbre. La partie sphérique mesurant le temps ainsi que le piédestal sont assez abîmés. Sur le piédestal prismatique est sculptée la figure d'un garçon qui soutient la sphère avec ses mains levées. Sa partie inférieure manque. Le cadran a été trouvé fortuitement et non in situ. Il est possible qu'il

provienne du sanctuaire de Zeus et de Héra situé non loin ou d'une proche villa rustica. Il date le plus vraisemblablement, d'après les autres trouvailles de ces lieux, du IIIe s. La découverte de ce monument rare avec lequel les cadrans solaires découverts en Bulgarie deviennent onze, doit être liée sans doute à la proche Serdica dont l'influence culturelle se reflétait dans la vie de ses environs.

Археоастрономическо изследване на слънчев часовник от района на Сердика

ПЕТЪР ВЪЛЕВ

По своята декорация, по направените още в древността преправки на приемателната повърхност и по резултатите от археоастрономическото изследване¹ слънчевият часовник от Лозен, означен от нас с номер 201 а, в Сердика Н, се нарежда между особено ценните образци, открити на територията на България².

Твърде вероятно е той да произхожда от оброчището „Св. Троица“, където се откриват най-значителните следи от времето на римското владичество за района на с. Лозен. Това място ($\varphi = 42^{\circ}36'$, $\lambda = -23^{\circ}28'$), чийто „наклон на небето“ (χ) по древна традиция се е изразявал с отношението $11/12$ (всъщност χ представлява $\text{tg } \varphi$), се намира на 18 км (около 12 римски мили)

югоизточно от Сердика и е отбелязано в ТИР (Табула Империи Романи) като пътна станция (mutatio)³ на пътя Serdica — Philippopolis — Constantinopolis.

Археологическата датировка на паметника клони към средата на III в.⁴, но за долна хронологическа граница, както и за улеснение на календарните пресмятания, би могло да се приеме 200-ата година. По такъв начин корекцията на получаваните дати спрямо 325 г., когато се е провел Никейският събор и се е установило, че пролетното равноденствие се пада точно на 21. III, ще бъде равна кръгло на $+1^d$ (вместо $+0,6^d$)⁵.

Сведенията за местонамирането и времето на изработването на този примитивен

Таблица I

Някои линейни размери на разграфяването на слънчевия часовник от Лозен (в мм): А — по часовите линии; Б — между часовите линии

А													
измерено от — до	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
горен ръб — I сезонна линия	—	—	—	45,6	49,6	51,3	49,6	51,9	48,5	—	—	—	—
I сезонна линия II сезонна (?) линия	—	—	—	68,0	71,4	70,4	69,7	73,0	74,0	—	—	—	—
II сезонна (?) линия — долен ръб	—	—	—	—	—	73,5	81,0	72,0	59,5	—	—	—	—
Б													
измерено по	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
горния ръб	—	—	28,5	31,5	28,5	30,0	32,0	29,0	—	—	—	—	—
I сезонна линия	—	—	28,8	35,8	34,5	31,0	33,6	32,8	—	—	—	—	—
II сезонна (?) линия	—	—	—	37,0	37,0	34,5	33,5	32,8	—	—	—	—	—
долния ръб	—	—	—	—	—	33,4	31,0	29,0	—	—	—	—	—

Таблица II

Метрични данни за вида на приемателната повърхност на слънчевия часовник от Лозен (в мм): А — по часовите линии; Б — по сезонните (дневните) линии

А часова линия №	l хорда	h стрелка	г радиус*	Б сезонна (дневна) линия №	l хорда	h стрелка	г радиус*
3	115	11	155,78	горен ръб	150	27	117,67
4	154	23	140,39	I	178	41	117,10
5	183	34	140,12	II	175	40	115,70
6	190	32	157,02	долен ръб	162	37	107,16
7	187	31,2	155,70	—	—	—	—
	185	30	157,60	—	—	—	—
			ср. аритм. 150,0				ср. аритм. 113,7

$$\left(\frac{l}{2}\right)^2 + h^2$$

*Радиусите са изчислени по формулата $г = \frac{\left(\frac{l}{2}\right)^2 + h^2}{2h}$

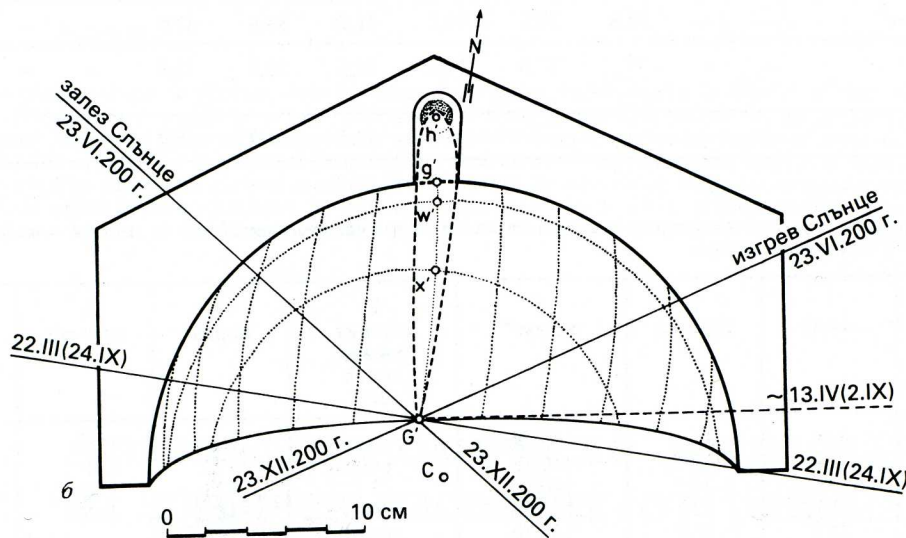
уред за измерване на местното истинско слънчево време са достатъчни, за да се определят някои важни стойности за видимото движение на Слънцето през II—III в.°:

— наклон на еклиптиката $\epsilon = 23^\circ 41'$ ($\text{tg } \epsilon \approx 0,44 \approx 7/16$);

— ъгъл на изгревите и залезите при слънцестояния (спрямо равноденствената посока изток) $\xi = 33^\circ 04'$ ($\text{tg } \xi \approx 0,65 \approx 6,5/10$) при $\text{хлицата} = 11/12$.

Лозенският слънчев часовник е понесъл големи повреди на тялото и приемателната повърхност. Всички уязвими елементи липсват. Запазени са 5, а може би и 6 часови линии, 2 от които — частично (отчупването в

дясната му част е станало по часова линия), както и 2 сезонни (?) линии — също частично. Жлебовете са овални (шир. 3, дълб. 1 мм). За по-точно и по-стабилно монтиране на сега липсващия железен гномон е бил издълбан жлеб (дълж. 23 мм, шир. 21 мм, дълб. 4 мм; обр. 1 а). Правят впечатление две особености на разграфяването, а именно, че часовите линии не са насочени към основата на гномона и че не са перпендикулярни на фронталното сечение, както е обикновено при слънчевите часовници (обр. 2). Отклонението на разграфяването, мерено при 6-а часова линия (средата на деня), е около 10° североизточно (обр. 1 б). Такива отклонения

(и то в същата посока) се забелязват при други два слънчеви часовника от нашите земи—№ 303 Монтана ($3^{\circ}40'$) и № 501 Дуросторум (3°). Може би тълкуването, което ще дадем за отклонението на разграфяването на Лозенския часовник, ще се отнася и за тях.

Метричните данни за разграфяването са представени в табл. I и II. От съществено значение за изследването са данните по 6-а часова линия и двата средноаритметични радиуса: на часовите линии (измерено 150,0 мм; теоретично $2,5\text{ m} = 148,0\text{ мм}$, $m = 59,18\text{ мм}$, $\Delta = +2,0\text{ мм}$)⁷ и на сезонните (дневните) линии (измерено 113,7 мм; теоретично $2,0\text{ m} = 118,4\text{ мм}$; $\Delta = -4,7\text{ мм}$).

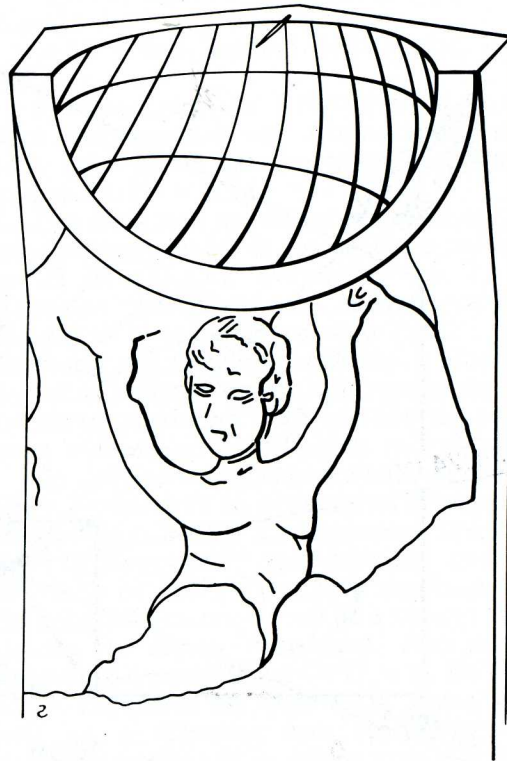
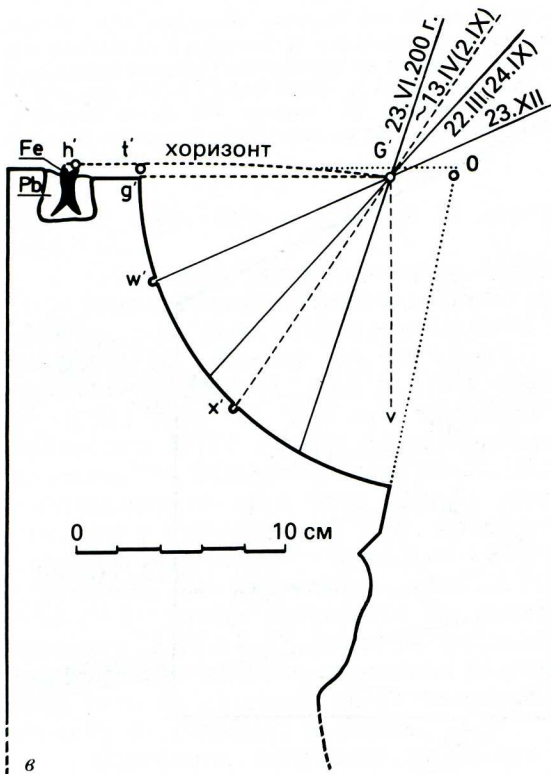
Въз основа на направените дотук наблюдения, измервания и изчисления (на радиуси) можем да приемем, че:

1. Лозенският слънчев часовник е имал първоначално за приемателна повърхност полусфера с радиус 2,5 m, т. е. той е бил от

типа „покрити сферични часовници“ (обр. 3)⁸. Графичната му възстановка е представена на обр. 4 в, а теоретичните данни за разграфяването—в табл. III.

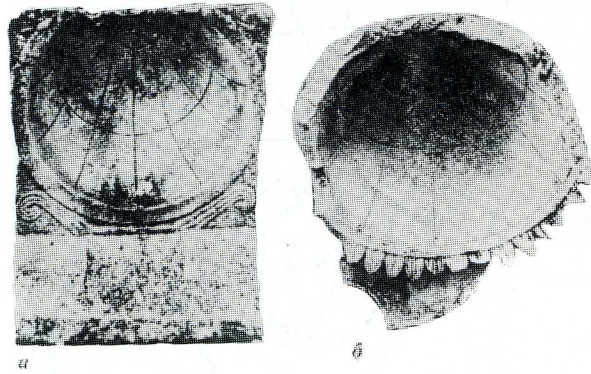
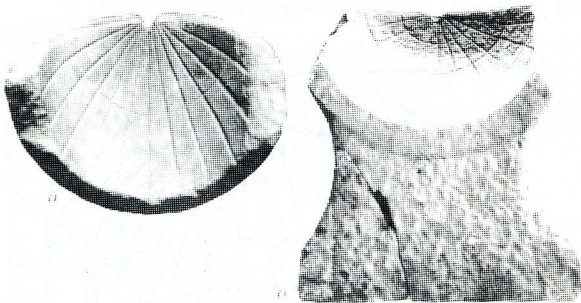
2. След повреда и поради невъзможност да бъде сглобена сводестата част приемателната повърхност е била срязана през една от сезонните линии—равноденствената. Това е най-вероятното обяснение за превръщането на слънчевия часовник от полусферичен (покрит сферичен) в четвъртсферичен. Било е изработено специално легло—дупка и жлеб за железен гномон, споен с олово ($18 \times 20\text{ мм}$), добре запазено и до днес.

3. Дължината на гномона е била така избрана, че дневната линия x на първия вариант е станала сезонна линия w' за зимното слънцестоене на втория вариант. Сезонната линия s се превърнала в дневна линия x' . Нова линия за лятното слънцестоене не била изработена. Графичната възстановка на втория, четвъртсферичния

● Обр. 2. Примери за радиалното положение на часовите линии: а) сферичен слънчев часовник от Британския музей, Лондон; б) цилиндричен слънчев часовник от района на Монтана (дн. Михайловград). Fig. 2. Exemples pour la situation radiale des lignes horaires: a) cadran solaire sphérique du British Museum, Londres; б) cadran solaire cylindrique de la région de Montana (actuellement Mihajlovgrad)

● Обр. 3. Два слънчеви часовника (сферични варианти) от музея в Л'Аквила, Италия. Fig. 3. Deux cadrans solaires (variantes sphériques) du Musée à l'Aquilée, Italie

● Обр. 1. Слънчевият часовник от района на с. Лозен, Софийско: а) приемателната му повърхност, гледана отгоре; б) хоризонтално сечение (графична възстановка на II вариант); в) меридианно сечение на II вариант (приложение на 5-лъчевия шаблон); г) общ вид. Fig. 1. Cadran solaire de la région du village Lozen, région de Sofia: а) sa surface réceptive vue d'en haut; б) section horizontale (reconstitution graphique de la IIe variante); в) section méridienne de la IIe variante (application du patron à 5 rayons); г) aspect général

вариант е дадена в обр. 1 г, а теоретичните данни за неговото разграфяване са представени в табл. IV.

При изследването на Лозенския слънчев часовник беше приложен с незначителни изменения алгоритъмът на този от Силистра⁹. Последователно бяха извършени следните действия:

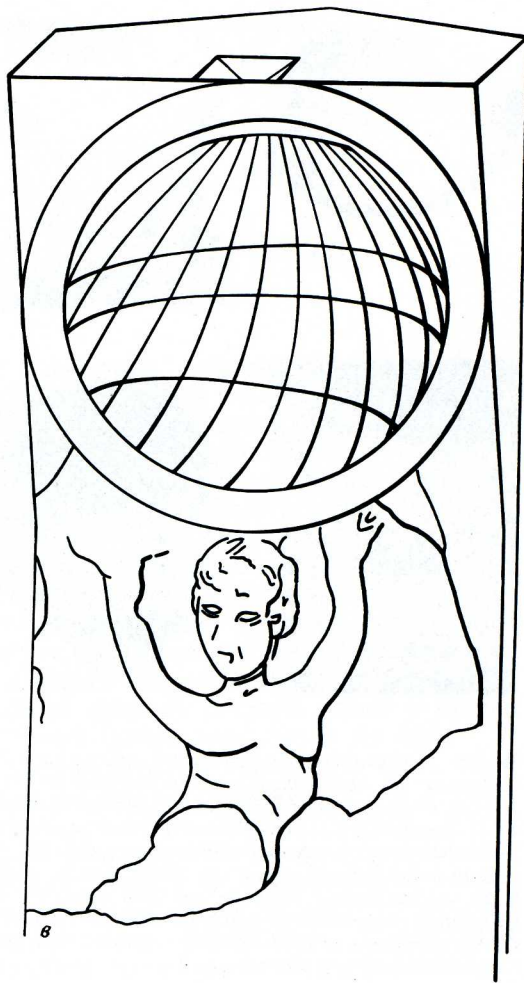
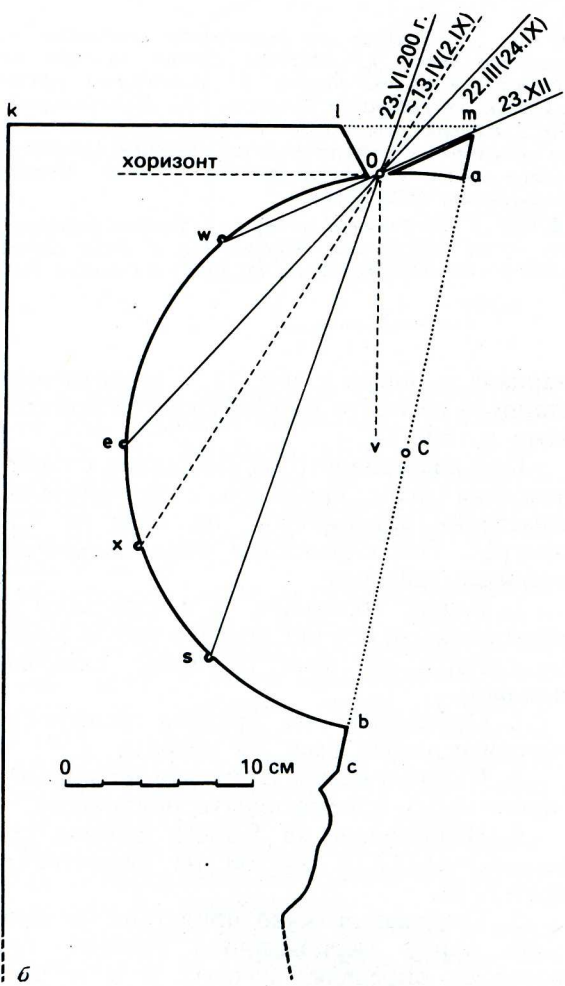
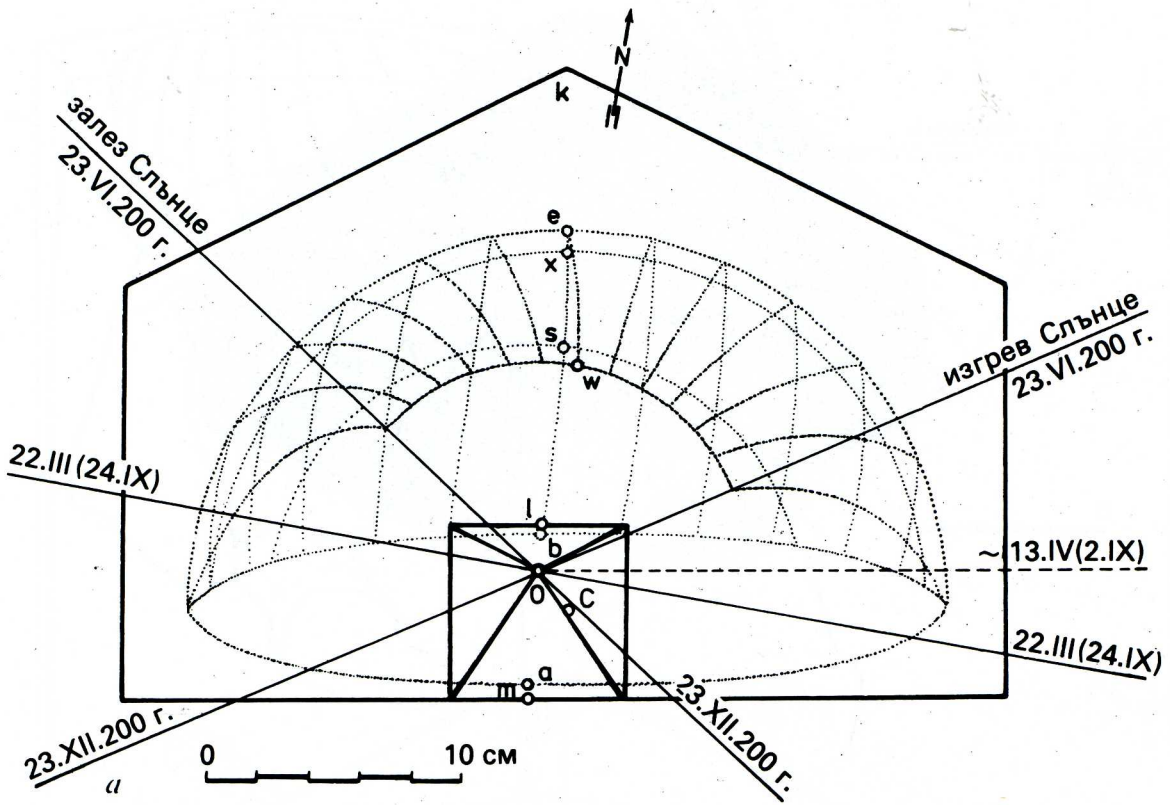
1. Точно заснемане и изчертаване на меридианното сечение през 6-а часова линия за средата на деня (истинско слънчево пладне).

2. Определяне на средния радиус на часовите линии, респ. на сферата.

3. Възстановяване на цялата меридианна линия върху приемателната повърхност.

4. Изчертаване на 5-лъчев шаблон при $\chi\lambda\mu\alpha\tau\alpha = 11/12$ и наклон на еклиптиката $\text{tg } \varepsilon = 7/16$.

5. Графоаналитично прилагане на шаблона върху меридианното сечение, при което се определят точките 0 и w за I

● Обр. 4. Слънчевият часовник от Лозен. Графична възстановка на I вариант: а) хоризонтално сечение; б) меридианно сечение (приложение на 5-лъчевия шаблон); в) общ вид. Fig. 4. Cadran solaire de Lozen. Reconstitution graphique de la 1ère variante: а) section horizontale; б) section méridienne (application du patron à 5 rayons); в) aspect général

вариант (обр. 4б) и т. G' за II вариант (обр. 1 в).

6. Определене деклинациите на Слънцето за дните, в които слънчевият лъч по обед достига т. х, респ. върха на сянката на гномона — х'. Оказва се, че $\delta_x \approx \delta_{x'}$, $\delta_{x'}$ (древна) = +8°34' ($\delta_{\max} = \epsilon$, $\delta_{x'}$ (1978 $\equiv$ 325 г.) = +8°30'; табл. V). Тъй като началото на пролетта в 1978 г. според Астрономическия календар¹⁰ е била отбелязана на 21. III, то григорианските дати през същата година съвпадат с юлианските в 325 г. Интерполацията в календара¹¹ при $\delta_{x'} = +8^\circ 30'$ и корекцията на получените дати 12. IV и 1. IX с +1^d заради прецесията ни насочват към дати 13. IV и 2. IX, които би трябвало да имат някакво значение в римския календар, след като са отчетени върху паметник от епохата на Римската империя.

7. Справките, направени за целите на изследването, сочат следните римски празници около датите 13. IV и 2. IX през II—III в. от н. е.:

9. IV — dies imperii Septimii Severii (от 193 г.)¹²,

11. IV — dies natalis Septimii Severii¹³,

12. IV — Cerealia (12—19. IV)¹⁴,

13. IV — Iupiter Victor и Iupiter Libertatis (от втората половина на II в.)¹⁵,

15. IV — Fordicidia (fordae boves)¹⁶,

*

29. VIII — 1 Thoth (начало на египетската нова година)¹⁷,

● Обр. 5. Схема на археоастрономическото тълкуване на отклонението от 10° в разграфяването на слънчевия часовник от района на Сердика. Fig. 5. Schéma de l'interprétation archéoastronomique de la déviation de 10° dans la division en colonnes du cadran solaire de la région de Serdika

1. IX — Iupiter Tonans; Iupiter Liber, Iuno Regina¹⁸,

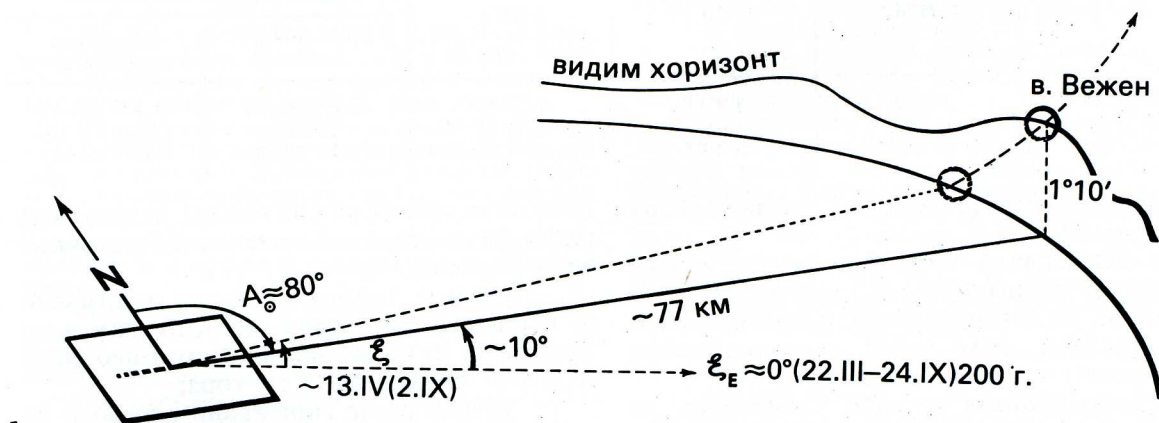
4. IX — Iudi Romani (Iudi Magni; 4—19. IX)¹⁹.

8. Изследване на точността на получената информация от археоастрономическото изследване на слънчевия часовник за датите 13. IV и 2. IX.

Тъй като тези две симетрични на лятното слънчестоене дати са значително по-близо до 21. III (23. IX), отколкото до 22. VI, дневното изменение на деклинацията на Слънцето е все още голямо ($\pm 22'$). Това означава, че древният майстор е могъл да постигне добра точност при гравирането на дневната линия s(x'). И все пак да разгледаме възможните източници на грешки.

Да допуснем, че античният майстор не е знаел стойността на наклона на еклиптиката ($\arctg 7/16 = 23^\circ 38'$), а е приложил предписаното от Витрувий²⁰ приближение, равно на 24° (1/15 от 360°). Грешката ще бъде +22'. Да допуснем също, че той не е знаел точно и *хлицата* на Лозен (Сердика). Ако е била приета, че е равна не на 11/12, а на 10/11 или 12/13, грешката ще бъде $\pm 14'$. Възможно е още да е сгрешил при гравирането на дневната линия s(x') с 1/3 от широчината на жлеба, т. е. с 1,0 мм, тъй като при разстояние от т. х' до върха на гномона G', равно на 129,1 мм, ъгловата грешка ще бъде $\arcsin(1,0/129,1) = \pm 27'$. Нека грешката при отвесирането (хоризонтирането) на слънчевия часовник и при монтажа на гномона да е общо $\pm 30'$. Да приемем, че и в графоаналитичното изследване сме допуснали грешка, но не по-голяма от $\pm 30'$.

Вероятността изброените 5 грешки да се проявят с максималната си стойност (и още повече с един и същ знак) е твърде малка: $P = (1/2)^5 = 0,03 \pm 0,013$. Средноаритметичното от абсолютните им стойности ($123':5 = 26'$, $\sigma = \pm 5'$) е напълно задоволителен резултат за изследвания примитивен уред. Една евентуална ъглова грешка от $\pm (25' \pm 6')$ ни осигурява точност при опре-

5

Таблица III

Линейни размери (в мм) на Лозенския слънчев часовник – I вариант (засводен полусферичен)

Детайли (от обр. 4)		Измерено	Теоретично	Отклонение в мм в %		В дроб от рим. стъпка
max.	H (височина)	380 + *	—	—	—	10/5 (?)
	W (ширина)	265 +	355,1 +	—	—	6/5
	D (дебелина)	182,0	236,7 +	—	—	4/5
	kl	—	178,0	—	—	—
	lm	—	70,0	—	—	—
	ma ≈ 10	—	29,6	—	—	0,5/5
	a0	—	45,0	—	—	—
	Ow	—	90,0	—	—	—
	we	—	118,4	—	—	2/5
	eC = R	150,0	148,0	+2,0	+1,35	2/5
	ex	54,0	—	—	—	—
	es	120,0	118,4	+1,6	+1,35	2/5
	eb	190,0	—	—	—	—
	xs	69,7	—	—	—	—
xb	146,0	—	—	—	—	
sb	81,0	—	—	—	—	
bc	24,0	—	—	—	0,5/5 (?)	

* Знакът „+“ след числото означава, че размерите са между повредени повърхности или че това е минималната стойност на измерената (теоретичната) величина.

Таблица IV

Линейни размери (в мм) на Лозенския слънчев часовник – II вариант (четвъртсферичен)

Детайли (по обр. 1)	Измерено	Теоретично	Отклонение		В дроб от рим. стъпка	
			в мм	в %		
max.	H'	380 +	384,7 +	-4,7	-1,22	6,5/5
	W'	265 +	355,1	—	—	6/5
	D'	182,0	207,1	—	—	3,5/5
	h't'	32,0	29,6	+2,4	+8,11	0,5/5
	h'G'	149,7	148,0	+1,7	+1,15	2/5
	g'G'	117,7	118,4	-0,7	-0,59	2/5
	t'g'	4,0	—	—	—	—
	g'w'	49,6	—	—	—	—
	g'x'	117,0	118,4	-1,4	-1,18	2/5
	g'b'	187,0	—	—	—	—
	w'x'	69,7	—	—	—	—
	w'b'	146,0	—	—	—	—
	x'b'	81,0	—	—	—	—
	b'c'	24,0	—	—	—	0,5/5 (?)

Таблица V

Коригиране на деклинациите на Слънцето за някои дати от 1978 (325) и 200 г. на н.е.

Ден i	δ , 1978 г.	$\Delta\delta$	δ , 200 г.	Дати с равни деклинации	
				Григ. 1978 г.	Юлиански ок. 200 г.
W(W)S	$\pm 23^{\circ}27'$	$\pm 0^{\circ}14'$	$\pm 23^{\circ}41'$	22. XII/22. VI	23. XII (23. VI)
E	+ 0 11	0 00	+ 0 11	21. III	22. III (24. IX)
X (X')	+ 8 28	+ 0 05	+ 8 33	12. IV (1. IX)	13. IV (2. IX)

деляне на датите 13. IV и 2. IX равна на $\pm$ (от 0,5^d до 1,5^d).

9. Изследване предполагаемата връзка между отклонението на разграфяването, равно на 10° североизточно, и ориентацията на сградата, към която е принадлежал Лозенският слънчев часовник.

Съображенията на едно заключение, че уредите за измерване на времето по Слънце-

то са били монтирани на високи, недостъпни места, са от различно естество. Достатъчно е да се споменат някои от тях:

— уредите трябва да бъдат осветявани от Слънцето през целия ден²¹, от изгрев до залез, и да не бъдат засенчвани от околните сгради и ползващите ги хора;

— трябва да са монтирани здраво и на недостъпна височина, за да не се нарушава

тяхната сравнително точна ориентация по посоките на света, да не бъдат повредени от злосторници в размирно време, да не изчезне металният им, понякога позлатен гномон²².

В нашия случай може да се допусне, че фронталната равнина е била успоредна на стената, над която уредът е бил поставен, докато пладнената линия е била гравирана в северна посока²³. От това логично предположение следва, че оста на сградата е била отклонена от изгрева на Слънцето при равноденствие с 10° северно (колкото е действителното отклонение на разграфяването върху приемателната повърхност на уреда).

От оброчището „Св. Троица“ в тази посока се вижда връх Три чукари, източно от с. Байлово, а над него — връх Вежен

(2198 м) от Златишко-Тетевенската планина²⁴. Разстоянията до тях са съответно 30 и 77 км по права линия, а денивелацията е такава, че ъгловото превишение на видимия хоризонт в тази посока е 1°10' (обр. 5). Изчисленията показват²⁵, че оста на сградата (при отклонение 10° на север) е насочена към точка от откриващия се източно от оброчището хоризонт, от която Слънцето изгрява през II—III в. два пъти годишно в дни, непосредствено до 13.IV и 2.IX²⁶.

Резултатите от археоастрономическите изследвания на откритите в България антични слънчеви часовници и на тракийското култово строителство²⁷ дават една добра възможност да бъде изучавана рационалната страна на духовния живот на населението, живяло в нашите земи, тясно свързана с историята на математиката и астрономията

¹ Голяма част от археоастрономическите изследвания в света са посветени на мегалитни и други култови паметници от дълбоката древност (IV—III хил. пр. н. е.) до късното средновековие. В резултат на прецизни измервания и строг анализ на изходните данни се получават ъгли на изгревите и залезите на Слънцето, Луната, някои планети и по-ярки звезди, тяхната височина при горна кулминация, както и азимутите на главните направления (оси) на паметниците. Тези явления са свързани с определени моменти (изгрев, пладне, залез, полунощ) на конкретни денонощия през годината. Следователно много често едно археоастрономическо изследване има в крайния си резултат и дати, които биха могли да се тълкуват като календарни при наличието на повече археологически данни.

² Буквените индекси „а, б“ в този номер означават, че уредът има едновременно две разграфявания върху приемателната си повърхност или че е претърпял преработка. Пояснителният текст „Сердика II“ уточнява до кой голям античен център е намерен и това, че преди него е известен още един екземпляр от същия район. Номерацията е направена от П. Вълев в дисертационния му труд, посветен на измерването на времето през античността. Всички антични вертикални слънчеви часовници, открити в България, получават номера от 001 до 100; хоризонталните — от 101 до 200; сферичните — от 201 до 300; цилиндричните — 301—400; коничните — 401—500; други видове (варианти) — 501—600; надписи върху слънчеви часовници — 601—700; изображения на слънчеви часовници — 701—800; фрагменти от предполагаеми слънчеви часовници — от 801 до 900.

³ TABULA IMPERII ROMANI, K 34 Sofia (Naissus, Serdica, Thesalonike). Ljubljana, 1976, p. 80 (XI—XII c).

⁴ М. Станчева. Слънчев часовник от околността на Сердика. — Археология, XXX, 1988, 39—42.

⁵ В резултат на прецесията подвижната пролетна точка γ се измества по Юлианския календар с един ден назад на около 127 г. В конкретния случай (за средата на III в.) корекцията би трябвало да бъде +0,6 (в дни) = (325—250):127 (в години). Отнесена към датите 12.IV и 1.IX, тя дори подобрява резултатите от изследването на слънчевия часовник.

⁶ Изчислението на ϵ е извършено по формулата на Нюкомб: S. Newcomb. Tables of the Motion of the Earth. — Astronomical papers, prepared for the use of the American Ephemeris and Nautical Almanac, 1898, 6; П. Вълев. Слънчевият часовник от Дуросторум. — Археология, XXVI, 1984, 2—3, с. 90, бел. 7; Изчислението на ξ е извършено по формулата: $\sin \xi = \sin \epsilon \cdot \cos \phi$.

⁷ Модулът $m = 59,18 \text{ мм} = 1/5$ римска стъпка се оказва мерна единица при оразмеряването на слънчевите часовници у нас. След натрупване на достатъчно статистически данни ще бъде възможно да се прецизира стойността му и да се определят неговите доверителни граници.

⁸ Sharon L. Gibbs. Greek and Roman Sundials. New Haven and London, 1976, p. 23—27, 194. Най-характерното при този тип слънчеви часовници е това, че ролята на гномон се изпълнява от конусообразен отвор в свода, през който слънчевият лъч пада като светла точка върху засенчената приемателна повърхност, т. е. вместо през часовите ивици на „циферблата“ да се движи сянката на гномона (показалеца) през тях преминава светещата проекция на отвора (слънчево зайче).

⁹ П. Вълев. Алгоритъмът на слънчевия часовник от Дуросторум. — Интердисциплинарни изследвания, XIV, 1986, 153—170.

¹⁰ Астрономически календар на обсерваторията в София за 1978 година. С., 1977, с. 26.

¹¹ Пак там, с. 16, 21.

¹² Lexikon der Alten Welt. Zürich u. Stuttgart, 1965, col. 2780.

¹³ Ibid., col. 2780.

¹⁴ P. Herz. Untersuchungen zum Festkalender der Römischen Kaiserzeit nach datierten Weih- und Ehreninschriften. Bd. I, Mainz, 1975, S. 181.

¹⁵ Ibid., S. 181.

¹⁶ Pauly-Wisowa's RE, VI, 2 (1909), col. 2853.

¹⁷ А. П. Пронштейн, В. Я. Кияшко. Хронология. М., 1981, с. 32, 82; ера на Август (29. VIII. 30 г. пр. н. е.); ера на Диоклециан (29. VIII. 284 г.).

¹⁸ P. Herz. Op. cit., S. 266.

¹⁹ Lexikon..., col. 1772: празненства в чест на Iupiter Optimus Maximus; P. Herz. Op. cit., S. 267.

²⁰ Vitr. de arch. 9, VII, 4.

²¹ В облачни дни и през нощта са били прилагани други начини за измерване на времето, напр. с воден часовник (κλεψύδρα). Първите сведения за изработване на слънчеви и водни часовници в Египет се отнасят към Новото царство — от времето на Тутмос I (ок. 1525 г. пр. н. е.). В Гърция водният часовник се разпространява през IV в. пр. н. е., а в Рим — след 172 г. пр. н. е.: А. Афанасьева, В. Луконин, Н. Померанцева. Малая история искусства. Искусство Древнего Востока. М., 1976, с. 67; История на Древна Гърция. С., 1976, с. 298; Ст. Михалъ. Часы (от гномона до атомных часов). М., 1983, с. 50.

²² Изказаното през м. март 1978 г. мнение, че металните гномони на античните слънчеви часовници и кълбата върху обелиските вероятно са били позла-

тявани, принадлежи на проф. Едмунд Бухнер. По време на изследванията, посветени на Солариума на Август, той установил, че сянката на един гномон или кълбо е най-плътна (важно изискване за по-точно отчитане), когато те са позлатени. Тук може да се допълни, че гномоните, изляти от бронз, се поддават по-трудно на корозия, отколкото изкованите от желязо; заостреният връх на последните твърде бързо би се разял от ръжда, което би довело до тяхното скъсяване и до груби грешки при отчитането не толкова по часовите, колкото по сезонните (дневните) линии. Слънчевите часовници от територията на България са имали предимно железни гномони, ако се съди по образците № 004 Диоклецианопол, № 201_{a,b} Сердика II и № 1051_{a,b} Велики Преслав (средновековен). Пагубното действие на корозията се наблюдава най-вече при слънчевия часовник № 1001 Русе (изработен през 1866 г.); от железния му гномон, който е имал някога формата на триъгълник, днес е останала само една пластина.

²³ П. Вълев. Слънчевият часовник от Дуросторум..., с. 89.

²⁴ И. Панайотов, Ал. Андреев. Туристически

маршрути около София. Пътеводител. С., 1979, с. 65, 78, 99.

²⁵ Подобен случай е вече разгледан: Н. Овчаров, П. Вълев. Бележки за крепостта Урвич край Кокаляне и опит за уточняване името на църквата ѝ. — Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 12—17.

²⁶ Подчертаваме, че докато изследването на слънчевия часовник от Лозен се базира на метод и изходни данни, проверими от гледна точка на археоастрономията, идеята за сградата е хипотетична — още повече, че няма указания къде точно е намерен.

²⁷ П. Вълев. Наблюдения върху плана на гробницата при село Свещари. — МПК, 1984, 6, 21—25; Към историята на геодезическите науки: великата загадка. — Геодезия, картография, земеустройство, 1985, 3, 26—30; Свещеният египетски триъгълник. — Проблеми на културата, 1985, 4, 100—106; Слънчевият часовник от Монтана. — В: Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 83—84; V. Dermedjiev, S. Dermendjieva, L. Menkov. Rocky sites in Western Rhodopes with a possible astronomic purpose. — Comptes rendus de l'Académie bulgare des Sciences. T. 37, 5, 1984, 545—548.

Etude archéo-astronomique de cadran solaire de la région de Serdica

P. VÁLEV

(Résumé)

L'objet de l'étude est le deuxième cadran solaire de la région de Serdica qui est daté vers le milieu du IIIe s. Dans son aspect actuel sa surface réceptive représente approximativement 1/4 d'une sphère, dont le diamètre est exactement un pas romain. Les lignes horaires conservées ne sont pas dirigées vers la base du gnomon, tandis que la ligne pour le milieu du jour forme avec le plan frontal un angle d'environ 80°. Les courbes saisonnières (diurnes) sont deux.

L'analyse de la ligne de midi (la 6e heure) permet de tirer d'intéressantes conclusions concernant cet horologium. Au début, il était un cadran solaire sphérique couvert. Le rôle de gnomon était accompli par une petite ouverture ronde dans le zénith de la surface réceptive. Vraisemblablement par suite d'accident encore dans l'antiquité il a été transformé en montre sphérique ordinaire. La coupe était faite sur la ligne équinoxiale, la ligne diurne au-dessous d'elle est devenue saisonnière — ligne du solstice hivernal, tandis que la ligne du solstice d'été — ligne diurne. Une nouvelle ligne pour le solstice d'été n'était pas dressée.

Les évaluations montrent que la ligne diurne dans les deux variantes du cadran solaire appartenait aux jours 13. IV et 2. IX qui ont des déclinaisons égales du Soleil. L'exactitude des dates obtenues est ± (de 0,5 jusqu'à 1,5 jours). Les dates d'après le calendrier romain sont liées à des fêtes de Jupiter et de Junon. Les données pour l'écart de la division en colonnes du cadran solaire et l'excès de l'horizon visible (en direction avec l'azimut géodésique 80°) permettent de calculer que si le cadran solaire était monté au-dessus de la façade sud de certain édifice, son axe aurait dû être dévié de 10° au Nord de direction Est et que dans l'axe de cet édifice le Soleil se levait aux jours immédiatement jusqu'au 13. IV et 2. IX, c'est-à-dire qu'il existe un rapport hypothétique entre les fêtes de calendrier, marquées sur le cadran solaire, et l'orientation de l'édifice auquel il appartenait (vraisemblablement temple de Zeus et de Héra d'après l'étude de M. Stančeva. Cadran solaire des environs de Serdica — Archéologie, le numéro présent).

Късноантични и средновековни монети от некропола край с. Скравена, Софийска област

КАМЕНЦ ДИМИТРОВ, СЕСИЛИЯ ДИМИТРОВА — ЧУДИЛОВА

През 1984 г. в землището на с. Скравена (на ок. 10 км северно от Ботевград) започнаха археологически проучвания на тракийска надгробна могила, която е била използвана за некропол дълго време през късната античност и средновековието. Инвентарът на погребенията се състои предимно от накити. Предмет на настоящата публикация са нумизматичните материали, открити в насипа на могилата¹.

I. Късноантични монети

Късноантичните монети са на брой 28. Лошата им запазеност като цяло поставя проблеми във връзка с идентифицирането им по RIC², датирането и определянето на ателиетата на отсичане. Това е възможно само за 5 монети (кат. № 2, 3, 5, 8 и 14), при които могат да се идентифицират едновременно и типът на реверса, и инициалите на ателието. При останалите монети ателиетата на отсичане не могат да се установят с точност. Датировката им е определена в по-широки граници, като са използвани следните критерии с възможна идентификация:

1. Тип на реверса и част от маркировката на ателието (кат. № 27).

2. Тип на реверса и размери (кат. № 15—17).

3. Тип на реверса (кат. № 6, 7, 9, 10, 12, 13, 18—22).

4. Тип на аверса, т.е. иконографски особености на бюста на императора, и размери (кат. № 1, 4, 23—26, 28).

5. Размери (кат. № 11).

В хронологическо отношение материалът обхваща най-общо I половина на IV в. Сравнително малкият брой на монетите не позволява да се направят по-детайлни наблюдения над тяхното разпределение в по-малки периоди. Това са и хронологическите граници, в които е съществувал късноантичният некропол.

Петте екземпляра, на които ателиетата са идентифицирани, показват обичайната картина на монетната циркулация на Балканите през IV в. В количествено отношение преобладава продукцията на източните и средноевропейски монетарници на Късната римска империя. От останалите екземпляри следва да се отбележи кат. № 22, който произлиза от западноевропейска монетарница Трир или Лион. Такива изолирани случаи, и то за същия период — ок. 350—355 г., са засвидетелствувани и сред нумизматичния материал от Нове³.

Каталог

1. Максимиан Херкулес
л: IMP MAX... Бюст с броня и лавров венец, над.
о: Нищо не личи.
AE 20 × 22
295—298 г.
2. Лициний I
л: IMPLICL... PF AVG Глава с лавров венец над.
о: IOVI CONSERVA... GNN Юпитер прав, пред него орел. $\frac{\quad}{\text{SIS}}$
AE 20 × 22
RIC VII, p. 484, № 232a: Сисция, 312 г.
3. Константин Велики
л: IMP C FL VAL CONSTANTINVS PF AVG Глава с лавров венец, над.

о: IOVI CONSERVATORI AVGG
Юпитер прав, пред него орел. $\frac{\quad}{\text{SMHT}}$

AE 22 × 23. Огъната
RIC VII, p. 541, 75: Хераклея, 313 г.

4. л: ... VAL... Глава с лавров венец, над. о: Нищо не личи
AE 22 × 23. Огъната
312—317 г.

5. Константин Велики
л: ... NTINVS ... Бюст с лавров венец над.
о: VICTORIA AVGG Виктория в ход над., с венец и палмова клонка.
TS Δ
AE 17 × 18

- RIC VII, p. 506, № 60 вариант (TS·Δ): Тесалоника, 319 г.
6. л: Бюст с лавров венец над.
о: .... PRINC PERP Две Виктории държат щит над олтар.
AE 17
318—320 г.
7. л: Бюст с шлем и броня над.
о: Като № 6
AE 17
318—320 г.
8. л: Бюст с лавров венец, над.
о: CAESARVM NOSTRORVM. Венец с VOT ·SIS
V
AE 17×18
RIC VII, p. 442—443: Сисция 320.
9. Константин Велики
л: Бюст с броня и шлем, над.
о: VIR... EXERCIT Знаме, от двете му страни по един седнал пленник
AE 18×19
320—321 г.
10. Константин Велики
л: CONST... Бюст? с лавров венец, над.
о: ... MAX AVG около лавров венец, в средата му от VOT
XX
AE 20. Извита и отчупена
320—324 г.
11. л: ... ST... Бюст с броня? и лавров венец, над.
о: Нищо не личи
AE 17×18
317—330 г.
12. л: Нищо не личи.
о: Двама войника, между тях две знамена.
AE 16×17
330—335 г.
13. л: Нищо не личи
о: Двама войника, между тях едно знаме AE 13×15. Извита и леко отчупена. 335—341 г.

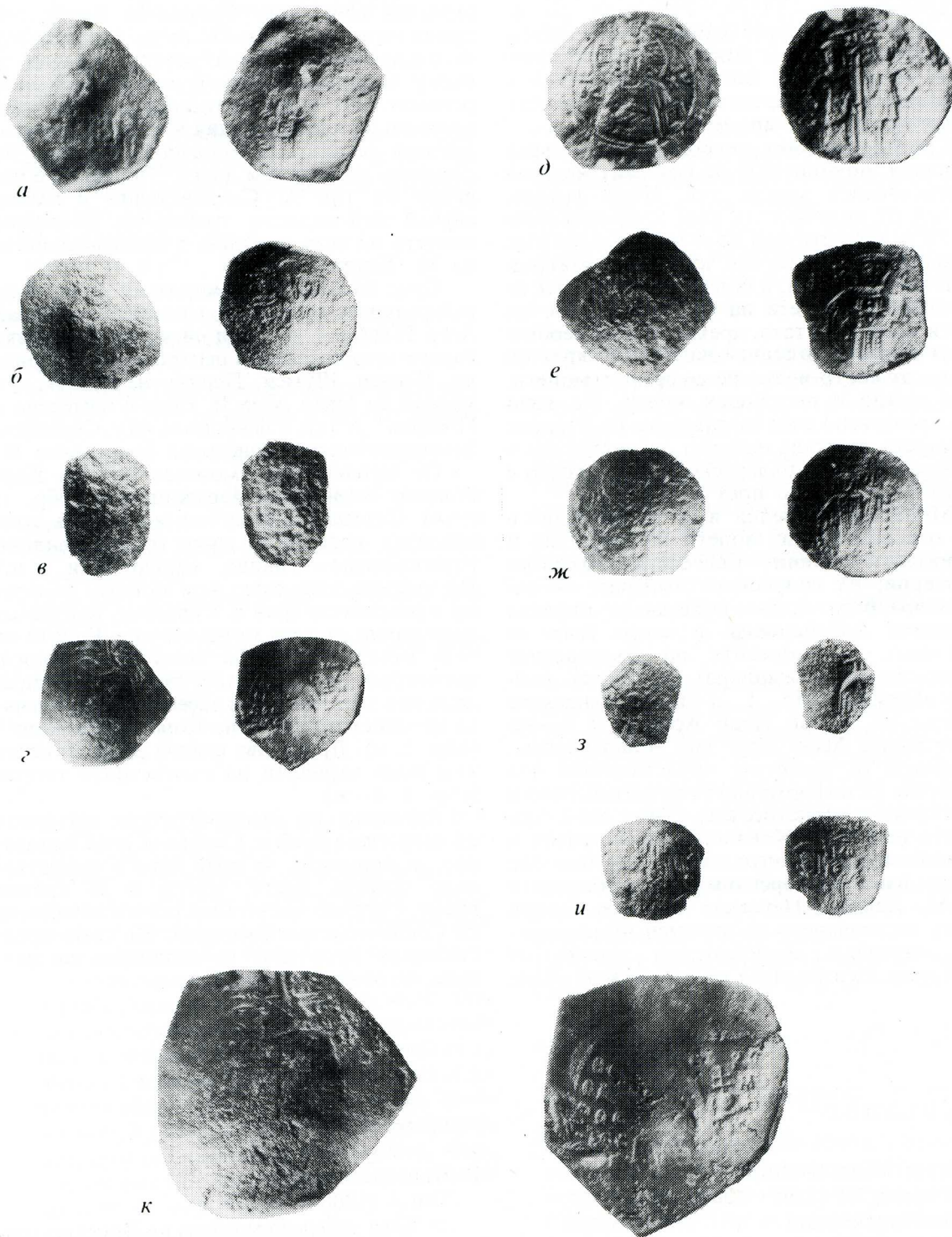
14. л: CONS... AVG Бюст с перлена диадема над.
о: Две Виктории една срещу друга, държат венци. TS
AE 14×15
RIC VIII, p. 411: Тесалоника, 347-348.
- 15—17. л: Бюст над.
о: Венец, вътре VOT
XX ?
MVLТ
XXX
AE 13×14, 11×12, 13×14
347—348 г.
- 18—21. л: Бюст с диадема, над.
о: Като № 14
AE 12×14, 14×15, 14×16, 14
347—353 г.
22. л: Бюст над.
о: Две Виктории, държат венец, опрян на ниска колона
AE 13×14
RIC VIII, 162: Трир или Лион
350—353
- 23—26. л: Бюст с перлена диадема над.
о: Нищо не личи
AE 14×15, 13×16, 12⊗15,
13⊗14
330—353 г.
27. Констанций II
л: Бюст с перлена диадема над.
о: Воин, пробождащ с копие паднал конник. A |
?
AE 15⊗16
RIC VIII, p. 419, № 189 или p. 482, № 107: Тесалоника, 350—355 или Никомедия, 355—361.
28. л: Бюст над.
о: Неясно изображение: две човешки фигури?
AE 16⊗17
II половина на IV в.

II. Средновековни монети

От 37-те монети, открити при проучване на некропола край с. Скравена, Софийска област, девет са средновековни. Техният ограничен брой и местонамиране не биха могли да представят една пълна картина на паричното обръщение в този район. Такава най-вероятно ще получим след изследването на селището до некропола. Но монетите са твърде характерни и от техния анализ следват интересни изводи.

Средновековните монети са:

1. Византийски
Алексий III Ангел (1195—1203)—1 екземпляр (обр. 1, а)
2. Български имитации
Тип А (1200—1207)—1 екземпляр (обр. 1, б)
3. Латински имитации
Тип А (1208—1230)—1 екземпляр (обр. 1, в)

● Обр. 1. Средновековни монети от некропола край с. Скравена: а—г, и) византийски монети; д—з) български монети; к) монета на Теодор Комнин-Дука (увеличение 3×). Fig. 1. Monnaies médiévales de la nécropole près du village Skravena: а—г, и) monnaies byzantines; д—з) monnaies bulgares; к) la monnaie de Théodore Comnenus-Ducas (augmentation 3×)

4. Монети на солунските императори Теодор Комнин-Дука (1224—1230) — 1 екземпляр (обр. 1, г)

5. Монети на българските царе Иван Асен II (1218—1241) — 1 екземпляр (обр. 1, д)
Константин Асен (1257—1277) — 4 екземпляра (обр. 1, е—и)

От този преглед става ясно, че средновековният некропол е съществувал в периода между 1195—1277 г. Монетите, открити в него, очертават една последователност при съхранението им и не се срещат само в

интервала 1241—1257 г. Тук едва ли се отнася за някакво прекъсване на погребенията. По-скоро бихме могли да си обясним факта с това, че не във всеки гроб е поставяна монета, а оттук и тяхното отсъствие за това време.

Средновековният некропол лежи върху античния, но монетите не показват никаква приемственост между тях. Няма връзка, преход от античността към средновековието, засвидетелстван по нумизматичен път. Общи са само мястото, където са извършвани погребенията, и обичаят — монетите са поставяни в ръцете на мъртвите, а не на други места — устата, дрехите и т. н. Вероятно от втората половина на IV в. до края на XII в., от което време не се срещат монети, не е имало и поселищен живот. Но явно непосредствено след създаването на Втората българска държава наблизко до некропола е възникнало ново българско селище, което е съществувало само през XIII в.

Монетите са медни и се разпределят в две основни групи: монети на Византия и нейните наследници — български и латински имитации; на солунската империя — 4 екземпляра (обр. 1, а—г). Те са от първата половина на периода и след това се застъпват от монетите на българските владетели (5 екземпляра), които са най-многобройни (обр. 1, д—и). Българските монети са: 1 — на Иван Асен II и 4 — на Константин Асен. Друг вид монети няма.

Някои от монетите представляват нов източник на информация за византийското и българското монетосечене. Така само монетата на Теодор Комнин-Дука, отсечена и препечатана в Солун, ни позволява да внесем известни корекции в класификацията на М. Хенди⁴. Неговият труд се базира върху изследването на огромен нумизматичен материал, произхождащ главно от България. Екземплярът от с. Скравена обаче

съдържа нещо ново. Според М. Хенди той принадлежи към тип G⁵ (обр. 1, к). Върху него е препечатан тип A⁶, което означава, че върху най-късния тип е препечатан най-ранният. Но това противоречи на общия принцип за класификация в нумизматиката, основан върху хронологията. Тогава би следвало да приемем друго — че тип G е по-ранен от тип A. Следователно в нашия случай най-малкото трябва да разменим местата на тези два типа в класификацията на М. Хенди.

Сред българските монети се срещат от най-редките — това е монетата на Иван Асен II (обр. 1, д). При разкопки на такива големи средновековни центрове като Търново, Червен, Шумен, Перник не са открити монети на Иван Асен II. Една е намерена в Преслав⁷. А тук, в некропола на с. Скравена, намираме медна монета на Иван Асен II.

От интензивното монетосечене на Константин Асен⁸ има 4 екземпляра (обр. 1, г—и). Стотиците известни монети на този владетел разкриват едно голямо видово разнообразие — типове, варианти и т. н.⁹ Но въпреки това само 4-те монети, намерени в некропола край с. Скравена, предлагат нови данни от това монетосечене. Едната от тези монети (с малък модул) със своите иконографски и метрологични данни определя нов тип, последен засега в хронологията на монетосеченето на Константин Асен¹⁰ (обр. 1, и). Други две следва да се отнесат към нови варианти на съответните типове (обр. 1, е—ж).

Анализът на нумизматичния материал от некропола край с. Скравена дава основание да допуснем, че край него е съществувало селище, което, макар и за кратко време, е играло значителна роля в историята на Средновековна България. Но само предстоящото проучване на селището ще разкрие неговата същност.

Каталог¹¹

1. Византийски монети

Алексий III (1195—1203)

Константинопол

Вариант I¹²

л: Неясни образи

о: Императорът вляво и св. Константин с нимб — вдясно, двамата в цял ръст със стема, дивитисион и лорос, между тях — кълбо с кръст. Двамата поотделно държат лабарум. Долу, вдясно от императора, запазена част от надписа: АΛ (ΣΕΙΟΥΣΔΕΣΠ)...

Мед. Две орязвания. 1 брой

Тегло 2,3 г; размери 28 мм (обр. 1, а).

2. Български имитации

Тип А (1200—1207)¹³

л: Едва забележим образ на Христос, седнал на трон, от който по-добре се вижда лявата част, а също и лявата ръка на Христос.

о: Без надписи.

Вляво фигура на императора в цял ръст със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум, в лявата — кълбо с кръст. Вдясно Богородица с нимб, туника и мафорион коронясва императора

Мед. Орязана. 1 брой.

Тегло 1,95 г; размери 24 мм (обр. 1,б).

3. Латински имитации

Солун (Тесалоники)

Тип А (1208 – 1224)¹⁴

л: Неясни образи

о: Допоясно изображение на императора със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи жезъл с къса дръжка, в лявата – кълбо с кръст.

Мед. Орязана. 1 брой.

Малък модул¹⁵

Тегло 0,95 г; размери 20 мм (обр. 1,в).

4. Монети на солунските императори

Теодор Комнин-Дука (1224 – 1230)

Тип G¹⁶

л: Образът (Христос) е изтрит, личи само кръстът, който го опасва и част от нимба

– , застъпваща кръга. Извън този кръг, в ъгъла, между две орязвания на монетата, ясно е очертана част от същия тип нимб на Христос Емануил¹⁷, както и горепосочения.

Тази част от нимба е препечатана върху монетата.

о: От двете страни на императора ясно изписани буквите

ΘΕ	ΚΟ
ΟΔ	Μ
ΡΟС	Η
С	

– част от надписа ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ Ο ΔΥΚΑΣ.

От образа на императора се вижда по-скоро само силуетът и доста добре лявата ръка, държаща глобус с патриаршески кръст. Наоколо – част от зрънчест кръг, който включва надписа.

В ъгъла, между две орязвания на монетата, на същото място, където на лицевата страна тя е препечатана, има пак препечатване. Ясно е очертана част от образа на владетеля – облеклото: хламида, лорос, дивитисион; и дясната ръка, с добре оформени пет пръста, прегъната на гърдите. Фин, елегантен стил, характерен за монетосеченето на Теодор Комнин¹⁸.

Мед, Орязана. 1 брой.

Тегло 1,5 г, размери 22 мм (обр. 1, г,к).

Коментар

Препечатването (лице и опако), макар и да заема много малка част от монетата (7 мм² за лицето и 5 мм² за опакото), благодарение именно на своя красив стил, изразен в детайли, може да бъде определено към монетен печат, тип А¹⁹ – от монетосеченето пак на същия владетел Теодор Комнин (обр. 1,к). Тук наблюдаваме едно нерядко явление – върху един тип

монети е препечатан друг тип монети на един и същи владетел. Но в нашия случай интересното е друго – според класификацията на М. Хенди първи е тип А от билонното монетосечене на Теодор Комнин, последен – тип G²⁰. Описаната монета представя обаче друга картина – върху най-късния тип G е препечатан най-ранния тип А, което е аналогично.

Но какво говори в полза на нашите наблюдения? Защо да не приемем обратното, а именно, че върху тип А е отпечатан тип G, което би следвало и хронологията на М. Хенди?

Първо. Монетата, макар и орязана, е запазила центрирана скифатната си форма, т. е. в центъра на монетата е и центърът на конкавната форма.

Второ. Тази скифатна форма със своя център е запазена при по-късното орязване краищата на монетата, имало е стремеж за запазване на нейната основна част.

Трето. Орязването е съобразено със запазване на изображенията от тип G, които заемат центъра на монетата. Образите на тип А остават в самия край на монетата (обр. 1,к).

Четвърто. Ако мислено очертаем контурите на монета от тип А, следвайки изображенията от препечатването (Христос – императорът), то би следвало да се получи още една монета до тази. Но това не е възможно, защото дори и от монетата да е орязана голяма част, то не би могло да се запази тази част с тип G; просто биха се получили две монетни ядра, преминали едно в друго – нещо което не е познато в нумизматичната практика.

Пето. Пре препечатването част от някои букви от тип G са се заличили – от Ρ е

останала само и от Ε – , а може

би и цели букви – например „Δ“ липсва (обр. 1,к).

И така от изложеното дотук следва, че по-ранни са изображенията на тип G, в периферията на които е препечатан тип А. Следователно тип А се явява по-късен. Тогава би следвало в класификацията на монетите на Теодор Комнин-Дука, представена от М. Хенди, да се внесат някои корекции. Тъй като засега разполагаме само с 1 екземпляр от това монетосечене, отпечатан с два типа монетни печата, не бихме могли да предложим нова пълна класификация. Но можем със сигурност да кажем, че тип G е по-ранен от тип А. Бъдещите проучвания на нов допълнителен монетен материал биха дали по-изчер-

пателен отговор на така поставения проблем.

Монетата е отсечена в монетарница на гр. Солун, била е в обращение и е върната отново в същия град, където е и препечатана. Не е изключено да е била орязана между двете отпечатвания, защото ако е била първо препечатана, а после орязана, може би щеше да бъде запазена по-голямата част от препечатвания образ (обр. 1,к).

5. Монети на българските царе
Иван Асен II (1218—1241)²¹

л: Бюст на Христос и нимб, с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие. От двете му страни $\overline{IC} - \overline{XC}$. Всичко това е включено в зрънчест кръг.

о: Вляво — Иван Асен в цял ръст, в дясната си ръка държи скиптър с кръст на върха. Вдясно — св. Димитър в цял ръст с нимб, с туника, с лявата си ръка държи меч. Двата заедно държат дълъг лабарум, завършващ в горния си край със звезда. Над лявата ръка на св. Димитър се чете част от надписа с (ω Δ HMHTPNC).

Мед. Отлично запазена. 1 брой.

Тегло: 2,1 г; размери: 28 мм (обр. 1,д).

Константин Асен (1257—1277)

I тип — Царят прав, държащ лабарум и кълбо²²

л: Бюст на Христос с нимб.

о: Царят в цял ръст, със стема, дивитсион и лорос, с яка, украсена с камъни. В дясната ръка държи лабарум, в лявата — кълбо с патриаршески кръст. От дясната страна на царя, при лабарума, в кръг изписани буквите КО — част от надписа КО (NCTANTHNZ).

Монетата е с неправилна, леко скифатна форма.

Мед, 1 брой.

Тегло 2,4 г, размери 26 мм (обр. 1,е).

От същия тип има и 1 фрагмент, също с неправилна форма, но равен.

Тегло 0,88 г, размери 1,5 мм (обр. 1,з).

С някои особености в изображението на владетеля — яка, украсена с камъни, патриаршески кръст върху кълбото и най-вече с теглото си — 2,4 г — монетата може би следва да се отнесе към един по-ранен вариант от известните досега 4 варианта на I тип²³.

От същия тип:

л: Неясен образ на Христос

о: Образ на владетеля в цял ръст. Надписи не се виждат.

При отпечатването на образа има леко подхлъзване на печата.

Мед. Правилна кръгла форма. Скифата. 1 брой.

Тегло 1,6 г; размери 22 см (обр. 1,ж).

Коментар

Тази монета с твърде заниженото си тегло — 1,6 г, и отсъствие на надписи може би е един последен засега вариант на I тип²⁴.

Нов тип — допоясно изображение на царя.

л: Образ на серафим.

о: Допоясна фигура на царя със стема, дивитсион, яка, украсена с камъни, и лорос. В дясната ръка държи скиптър, завършващ с кръст, вписан в кръг. В лявата ръка държи анексикакия.

Над лявата ръка се чете Z, т. е.

КО

ΚΟΝ — част от надписа ΚΟΝ (CTANTHNZ).

На опаковата страна печатът се е подхлъзнал и ясно личат отделни детайли от първоначално проектирания образ, който е трябвало да заеме и по-централно място върху монетата.

Мед. Неправилна форма. Малък модул. 1 брой.

Тегло. 0,6 г, размери 17 мм (обр. 1,и).

коментар

Този екземпляр определено принадлежи към малкомодулните монети на Константин Асен, отнесени към VI тип²⁵. Но образът върху опаковата се различава от този на известния вече тип. Владетелят в дясната ръка държи не лабарум, а скиптър, завършващ с кръст, вписан в кръг. В лявата ръка — не кълбо с кръст, а анексикакия. Това изображение на владетеля е характерно за тип IV²⁶, където той е представен в цял ръст. Т. е. тук срещаме един нов тип, който има сходство и с тип IV и с тип VI, но е нещоразлично от тях.

Теглото на монетата 0,6 г е твърде занижено. С такова тегло има известен само 1 екземпляр и 1 — с по-ниско тегло — 0,5 г²⁷.

Тези данни ни позволяват да отнесем монетата към един нов тип, последен засега в класификацията на монетите на Константин Асен²⁸.

¹ Д. Агре. Тракийска могила в землището на село Скравена, Софийски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1984. Сливен, 1985, 97—98. Късноантичните монети се публикуват от К. Димитров, а средновековните — от С. Димитрова.

² The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. VI—VIII. London, 1966—1981.

³ K. Dimitrov. Zwei Schatzfunde des 4. Jahrhunderts u. Z. aus Bulgarien. — Chiron, 9, 1979, p. 613, N 3.

⁴ M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081—1261). Washington, 1969, 269—271.

⁵ Ibidem, p. 271.

⁶ Ibidem, p. 269.

⁷ Ив. Йорданов. Монети от разкопки на вътрешните крепостни стени на Велики Преслав. — Сб. Плиска — Преслав, IV, 1985, 207—214.

⁸ К. Дочев. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257—1277). — Нумизматика, 1982, 2, с. 13.

⁹ Пак там, 3—15.

¹⁰ Пак там, с. 15; Вл. Пенчев. Типологическа и хронологическа класификация на средновековните монетосечения. Кандидатска дисертация, 1987.

¹¹ Монетите ни бяха предадени химически почистени и консервирани, но за съжаление много лошо — по тях беше останала патина, която щеше да продължи да ги разрушава, а и пречеше да се проследят някои детайли от изображенията. Това наложи монетите да бъдат почистени и консервирани отново в лабораторията по реставрация консервация при АИМ—БАН. Изказвам благодарност на к. и. н. н. с. Ек. Закарнева и П. Беров за добре извършената консервация.

¹² M. Hendy. Op. cit., p. 151.

¹³ Ив. Йорданов. Монети и монетно обращение в Средновековна България (1081—1261). С., 1984, с. 48.

¹⁴ Пак там, с. 61.

¹⁵ Пак там, с. 57.

¹⁶ M. Hendy. Op. cit., p. 271.

¹⁷ Ibidem, p. 271, pl. 37.7; 38.8,9.

¹⁸ Ibidem, p. 273, 274.

¹⁹ Ibidem, pl. 37.7.

²⁰ Ibidem, p. 263, 271; pl. 37.7; 38.8,9.

²¹ Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924. с. 69.

²² К. Дочев. Цит. съч., с. 4.

²³ Пак там, с. 4, 5.

²⁴ Пак там, с. 14.

²⁵ Пак там, с. 15.

²⁶ Т. Герасимов. Нови монети на Константин Асен (1257—1277). — Археология, 1967, 3, с. 26—29; К. Дочев. Хронология на монетосеченето, ... с. 11, 15.

²⁷ К. Дочев. Нов тип медни монети на цар Константин Асен (1257—1277). — Нумизматика, 1981, 3, с. 3.

²⁸ К. Дочев. Хронология на монетосеченето, ... с. 15. Вл. Пенчев. Цит. съч.

Monnaies de la Basse Antiquité et médiévales de la nécropole près du village Skravena, région de Sofia

K. DIMITROV, S. DIMITROVA—ČUDILOVA

(Résumé)

Dans le présent article sont publiées les monnaies de la nécropole près du village Skravena, région de Sofia. Les monnaies de la Basse Antiquité, au nombre de 28, sont en bronze et datent de la Ière moitié du IVe s. Des exemplaires des ateliers monétaires à Siscia, Thessalonique, Héraclée, Trir ou Lion sont établis. Les monnaies médiévales — au nombre de 9, sont en cuivre: 4 byzantines et 5 bulgares de la période 1195—1299. Certaines d'entre elles représentent une nouvelle source d'information concernant le mon-

nayage byzantin et bulgare. La monnaie de Theodore Comnène Douka, frappée et réimprimée à Thessalonique, nous autorise à considérer le type comme plus ancien que le type A et non pas inversement, ainsi qu'il est classé par M. Hendy. Une des monnaies de Constantin Assène représente un nouveau type de ses monnaies de petit module, tandis que les deux autres exemplaires sont du nouvelles variantes dans le monnayage du même souverain.

Ранносредновековни двойни печатчета-амулет

РАШО РАШЕВ

През последните години у нас станаха известни няколко нови двойни печатчета от типа на обнародваните от Преслав¹. Както върху публикуваните екземпляри, така и върху новооткритите са връзани изображения на хора и животни — факт, който оправдаваше определянето им само като печатчета. Заклинателната формула върху едно наскоро обнародвано печатче от Ермитажа² дава основание значението им да бъде разширено и да бъдат означавани едновременно като амулети подобно на един друг тип печатчета със заклинателен текст³.

Предмет на нашето съобщение са две новооткрити двойни печатчета-амулет. Първото е открито през 1978 г. във фонда на музея в Плиска сред материали с неотбелязано местонамиране⁴. Запазено е изцяло и в много добро състояние (обр. 1 а—д). Отлято е от бронз. Съставено е от две елипсовидни, слабо заострени плочки, всяка от които има самостоятелно окачване. Чрез шарнир те са прихванати за двойноразклонена дръжка, чието стъбло е съставено от три релефни пръстена и завършва горе с халка за окачване. При пълно разтваряне плочките

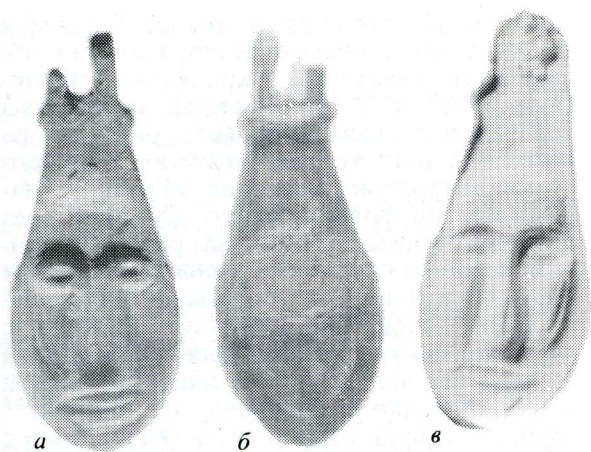

● Обр. 1. а—д) печатче-амулет от Плиска; е, ж) отпечатъци от изображенията по печатчето. Fig. 1 а—д) Cachet-amulette de Pliska; е—ж) empreintes des figures sur le cachet

достигат почти до дръжката. Външната им повърхност е гладка, слабо изтънена по периферията. Върху вътрешната им плоска страна са врязани изображения. На лявата плочка в неправилна елипсовидна рамка, заобиколена от небрежно представен растителен орнамент, е представена мъжка глава в профил наляво, с дълга шия и загатнат

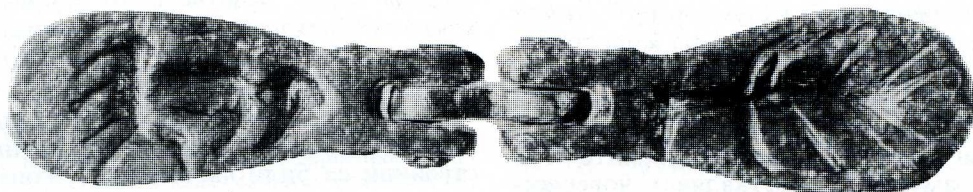
бюст. Изображението е вдълбано на дълбочина до 0,002 м и при отпечатване върху пластичен материал се получава релефен образ, обрнат надясно (обр. 1 е). Върху главата се вижда корона, означена с линии. От короната над врата се спускат две ленти. Над челото и под короната с три вертикални чертици е означена къса коса. Очите и устата са отбелязани с хоризонтални черти, носът е плосък и заострен. По общия си вид и особено по начина, по който са представени очите и устата, образът напомня някои

2

● Обр. 2. а—б) Част от двойно печатче-амулет от Силистра; в) отпечатък от изображението. Fig. 2 а-б) Partie de cachet-amulette double de Silistra; в) empreinte de la figure

3

● Обр. 3. Печатче-амулет от Преслав. Fig. 3. Cachet-amulette de Preslav

изображения по антични геми. На дясната плочка е връзана фигура на животно в ход наляво. Тялото му е вдълбано до 0,015 м, крайниците и ушите са плитко връзани. Издължената муцуна, дългите крака, завършващи с копита (?), и късото тяло, съединяващо се без шия с главата, позволяват животното да бъде определено като глиган. Ако се вземат обаче под внимание дългите му уши, то може да бъде определено и като заек.

От второто печатче-амулет, случайно намерено в Силистра, е запазена само едната половина (обр. 2)⁵. Плочката е отлята от бронз и има капковидна форма. Отвън е гладка, ръбът по периферията е косо обрязан. На плоската вътрешна страна е представено в анфас мъжко издължено лице. Очите и носът са очертани чрез отнемане на фона, устата е връзана.

Няма да бъде излишно да кажем няколко думи и за едно печатче-амулет от Преслав, обнародвано от Н. Мавродинов, с неясна снимка, а от Ст. Ваклинов — с рисунка, но и в двата случая без описание и коментар⁶. Запазено е изцяло (обр. 3). Отлято е от бронз и е съставено от две половинки, съединени с дръжката чрез шарнир. На лявата плочка е връзано изображение на конник в ход надясно. Фигурата на конника е крайно схематична и несъразмерно голяма спрямо фигурата на коня. Краката на човешката фигура не са означени, а от ръцете е показана само едната. От главата по посока на движението излиза заострена вдлъбнатина (коса?). Върху другата плочка е връзано изображение на орел.

Трите печатчета-амулета имат пълно сходство по отношение на формата и

устройството си с обнародваните от Т. Тотев, който прие, че изображенията по тези печатчета най-вероятно заместват имената на притежателите, които в други подобни паметници се предават с надпис или знак. Посочвайки азиатската традиция за свързване на родовете с определено животно, той допуска, че става дума за „преживелица на някои стари тюркски традиции, които останали задълго сред прабългарската аристокрация в новото ѝ отечество“⁷. В сходен дух авторът на настоящето съобщение свързва човешките фигури по печатчетата с езическите вярвания в България през ранното средновековие⁸. Трябва да се признае, че подобни паметници не са известни в традиционната култура на славяни, прабългари и сродните им народи. Все още няма достатъчно сигурни основания да се твърди, че са били създадени в българска среда като израз на определени потребности и вярвания независимо от това, че някои от непубликуваните още екземпляри произхождат от редовни археологически проучвания в Плиска и Преслав и са открити заедно с местни материали от X—XI в. В този смисъл определено внимание заслужават някои наскоро издирени аналогии, които насочват търсенето на произхода им във византийска среда. Освен споменатото печатче от Ермитажа, произхождащо от Истанбул, трябва да се споменат три печатчета от колекцията на фондацията Менил в САЩ — първото с неописани изображения⁹, второто — с образи на св. Петър и св. Павел¹⁰ и третото — с образи на анонимен управител (?) и съпругата му¹¹, а така също половина от подобно печатче от Коринт¹². Печатчето-амулет от Ермитажа с изписаната върху него заклина-

телна формула на гръцки език не оставя съмнение във византийския произход на този тип амулети. В. Н. Залеская посочва произхода на формулата от магическите текстове на популярния през X—XIII в. апокриф „Заветът на Соломон“¹³, с който имат пряка връзка текстовете и образите върху най-разпространения тип византийски амулети с характерното изображение на Медуза с коси от змии¹⁴. Аналогии на животинските изображения по печатчетата-амулети могат да се открият в най-близките до тях по отношение на функцията предмети — съвременните им византийски оловни печати за скрепване на документи и писма. Към посочените от Т. Тотев примери, обнародвани от Г. Шлумбергер¹⁵, могат да се добавят изображенията на животни по печати от други колекции¹⁶, а така също от едностранни печатчета¹⁷, познати и от Преслав¹⁸.

Особен интерес в публикуваните тук печатчета-амулети представляват човешките изображения. Мъжката глава в профил от първото печатче по начин на представяне се среща извънредно рядко и е необичайно за византийската металопластика. Профилният човешки образ изчезва от византийските монети още през VII в.¹⁹, а по оловните печати след тази дата е извънредно рядък. Известни ни са само три примера. На първо място ще споменем образа върху печата на императорския протоспатарий Ставракий. От превръзката на косите му над раменете се спускат две ленти както при нашия образ²⁰. По сходен начин, но без ленти, са представени мъжките лица в профил по печатите на Михаил²¹ и Теофилакт²² от колекцията на Дъмбартон Оукс. Според Н. Икономидес тези изображения от X—XI в. възпроизвеждат според една разпространена през средновековието практика много поранни образци, каквито са профилните образи върху медальони, геми, камеи и монети от римската епоха²³. Подобни изображения се срещат върху аварски коланни украси от VII—VIII в. Според Й. Ковачевич това са варваризирани изображения на римски императори²⁴. Вероятно подобен е и първоизточникът на образа от пливковското печатче.

Образът върху печатчето от Силистра със своя апотропеичен облик напомня образа върху печатчето, съхранявано в Ермитажа. Според Н. Н. Залеская този образ трябва да се разглежда като развитие на познатите още от елинистическо и римско време антропоморфизирани образи — защитници на човека, чиито функции през средновековието в духа на разпространяваните тогава еретически учения, преминали върху Соломон и ангела Арлааф, представяни върху споменатите по-горе амулети с глава на Медуза. Изображенията на Медуза от тези амулети, както и лицевите образи върху няколко медальона от Коринт²⁵ намират твърде близко сходство не само с образа върху печатчето от Силистра, но както отбелязват В. Н. Залеская и Й. Бланкоф — и с мъжката глава върху един от преславските медальони²⁶.

Наблюденията върху досега известните печатчета-амулети показват, че техните собственици са били частни лица, които не са взели мерки да означат името си. Поради това изображенията трябва да се схващат не само като личен знак но и като апотропей, предпазващ както запечатания документ или стока, така и лицето, което носи този печат постоянно със себе си, т. е. предметът е бил схващан и като амулет. Този тип печатчета-амулети са навлезли в България най-вероятно от Византия след покръстването, когато между двете страни се извършва оживен обмен на стоки и идеи. Те са могли да битуват в българска среда по два начина — или като израз на еретични християнски схващания, намерили израз в апокрифа „Заветът на Соломон“, или като израз на неизживяни местни езически вярвания, живеещи и след приемането на християнството. Може да се предполага, че във втория случай буквалната символика на византийските образи е била изоставена и заменена с домашна подобно на начина, по който (според нас) е станало преосмислянето на официалната конна сцена — прототип на мадарския скален релеф²⁷. Ако се съди по грубата изработка на едно от преславските печатчета-амулети, може да се допуска и местно производство.

¹ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 227, обр. 266 — горе вдясно и долу средата; Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Преслав. I. С., 1968, 173—176, обр. 1а, б, 2а, 3, 4; Т. Тотев. Sur une groupe d'objets découverts à Preslav à représentations et marques; — Byzantinobulgaria, III, 1970, 135—137, fig. 3—6; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, с. 185. Към тези предмети, открити в рамките на укрепената територия на Преслав, се прибавя една половина от двойно печатче, намерена във от крепостните стени, вж. Т. Тотев. Преславското съкровище. — ИИМВ. Т. 22 (37), 1986, табл. V, 7.

² В. Н. Залеская. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. — Археология, 1980, 1, 48—51.

³ J. Blankoff. A propos d'objets trouvés à Preslav: sceau ou amulettes? — В: Първи международен конгрес по българистика. Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. I. Културата на средновековна България. С., 1983, 80—83.

⁴ Находката ми бе представена за публикуване от Т. Балабанов, на когото и тук изказвам благодарност. Размери: дълж. 0,049 м, вис. 0,039 м, дълж. на плочките 0,024 м, макс. шир. на плочките 0,014 м.

⁵ Съхранява се в ОИМ — Шумен, нумизматичен отдел, инв. № 12387. Размери: дълж. 0,025 м, шир.

0,01 м. За възможността да го обнародвам дължа благодарност на Ив. Йорданов и Д. Владимирова-Аладжова.

⁶ Н. Мавродинов. Цит. съч., обр. 266—горе вдясно; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 185. Размери: дълж. 0,09 м, макс. шир. на плочките 0,008 м.

⁷ Т. Тотев. Метални печатчета..., 179—180; Т. Тотев. *Op. cit.*, p. 152.

⁸ Р. Рашев. За эзическия лицев образ (по повод някои коланни украси).—В: Сборник в памет на професор Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 134, обр. 3, з; Конникът в старобългарското изкуство.—*Археология*, 1984, 2—3, с. 62, обр. 3, в.

⁹ N. Oikonomidés. *Byzantine Lead Seals*. Washington, 1985, fig. 13; G. Vikan, J. Nessbit. *Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing*. Washington, 1980, fig. 52.

¹⁰ G. Vikan, J. Nessbit. *Op. cit.*, p. 23, fig. 54.

¹¹ A. Cutler. *Art in Byzantine society: on the art of byzantine cities*.—In: XVI Internationaler Byzantinistenkongress. II Teil. 1 Teilband. Wien, 1982, S. 362, fig. 5.

¹² G. Davidson. *Corinth. The minor Objects*. XII. Princeton, 1952, No 2686.

¹³ В. Н. Залеская. Цит. съч., с. 50.

¹⁴ V. Lorant. *Amulettes byzantines et formulaires magiques*.—*Byzantinische Zeitschrift*, XXXVI, 1936, p. 300—315; V. N. Zaleskaja. *Amulettes byzantines magiques et leurs liens avec la littérature apocryphe*.—*Actes de XIVe congrès international des études byzantines*. III. Bucaresti, 1976, 245—247; J. Blankoff. *A propos du „dvoeverie“ et des amulettes „zmeeviki“*.—In: *Communications présentées par les slavistes de Belgique*. Bruxelles, 1973, 73—75; Ж. Бланков. О двоeverии и амулетах-змеевичах.—В: *Византия, южные славяне и Древняя*

Русь, Западная Европа. Сборник статей в часть В. Н. Лазарева. М., 1973, с. 205.

¹⁵ G. Schumberger. *Sigilografie de l'Empire byzantin*. Paris, 1884, p. 26—30, 447—451, 453, 479—480, 546, 592, 600.

¹⁶ N. Oikonomidés. *Op. cit.*, 15—16, fig. 42a—d; G. Zacos. *Byzantin Lead Seals*. Vol. 2. Bern, 1985, No 907—948.

¹⁷ G. Schlumberger. *Mélange d'archéologie Byzantine*. Paris, 1895, p. 18, 34, 118; G. Davidson. *Op. cit.*, № 2677, 2679, 2680, 2685.

¹⁸ Т. Тотев. *Op. cit.* fig. 9, 17.

¹⁹ Ph. Grierson. *Byzantine Coins*. London, 1982, p. 25.

²⁰ G. Schlumberger. *Sigilografie...*, p. 451; В. С. Шандровская. *Византийские печати в собрании Эрмитажа*. Л., 1975, с. 12, 15.

²¹ N. Oikonomidés. *Op. cit.*, fig. 44.

²² N. Oikonomidés. *Teophilact excubitus and his crowned "Portret": an Italian Rebel of the Late Xth Century?*—*Δέλτον τής христιανικής 'археολογικής εταιρείας, περιόδος Δ'—τομος ΙΒ'*, 1984. 'Αθήνα, 1986, σ. 195—199.

²³ N. Oikonomidés. *Byzantin Lead Seals*, 15—16; *Theophilact exubitus...*, 198—199.

²⁴ J. Ковачевић. *Аварски каганат*. Београд, 1977, фиг. 49.

²⁵ G. Davidson. *Op. cit.*, № 1947—1950, 2102, 2150.

²⁶ В. Н. Залеская. Цит. съч., с. 50; J. Blankoff. *A propos...*, p. 82 (Т. Тотев. *Op. cit.*, fig. 20).

²⁷ Р. Рашев. *Конникът...*, с. 68.

²⁸ Т. Тотев. *Op. cit.*, fig. 3, 4.

Cachets-amulettes doubles du Haut Moyen Age

R. RAŠEV

(Résumé)

L'auteur publie deux cachets-amulettes nouvellement découverts, en les comparant avec des trouvailles semblables connues dans la littérature de différentes collections. De toute évidence ce type d'amulettes appartient à la culture byzantine et est relié aux hérésies chrétiennes. Le plus vraisemblablement elles ont apparues en Bulgarie immédiatement après la conversion au milieu du IXe s. Elles auraient pu exister dans le milieu bulgare de deux manières—ou bien comme expression de conceptions

chrétiennes hérétiques, liées à l'apocryphe „Le testament de Salomon“ ou bien comme expression de croyances hérétiques locales, conservées même après la conversion au christianisme, lorsque la symbolique des figures byzantines a été abandonnée et remplacée par une symbolique hérétique locale. A en juger par l'exécution grossière d'un exemplaire de Preslav on peut supposer aussi la production locale de cachets-amulettes, reproduisant des modèles importés.

Д. ДИМИТРОВ. ПРАБЪЛГАРИТЕ ПО СЕВЕРНОТО И ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ (КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТЯХНОТО ПРИСЪСТВИЕ И ИСТОРИЯ В ДНЕШНИТЕ РУСКИ ЗЕМИ И РОЛЯТА ИМ ПРИ ОБРАЗУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА). Варна, Тодор Бакалов, 1987, 302 с., с ил.

Прабългарската тема винаги е била актуална за нашата историография. Количественото преобладаване на писмените източници и своевременното им научно издаване позволяваха доскоро изучаването на прабългарския етнос да се извършва главно на базата на писмените данни. В стремежа си да предложат равностоен веществен материал някои автори през 20-те и 30-те години прибягваха отчасти до прабългарите паметници, които не принадлежат на тяхната традиционна култура. След 1944 г. проблемът бе насочен в друго перспективно направление, поддръжниците на което виждаха навсякъде само славянски културни елементи. Откриването на Новопазарския некропол сложи здрава научна основа в изучаването на собствено прабългарската култура на Долния Дунав. С ускорени темпове през последните години се изследва и културата на прабългарските групи в Източна Европа. Появиха се изследвания, обобщаващи натрупаните данни за отделни паметници или региони. В същото време се чувствуваше нуждата от систематизиране и съпоставяне на сведенията за цялата обширна територия, в която някога са живяли отделните прабългарски племена.

Израз и резултат на тази обективна необходимост е рецензираната монография на Д. Димитров. Тя е първият труд, в който е направен опит да се обобщи натрупаната информация за прабългарите от Волга до Долния Дунав през V—IX в. По този начин авторът се включва в изясняването не само на традиционни за българската историография проблеми, но и на една проблематика, с която отдавна се занимават редица чужди, главно руски и съветски историци и археолози.

Източниковедческата база, на която е построено изложението, е съставена главно от вещевни паметници. Писмени сведения се привличат предимно при изясняване на най-ранната история на прабългарите, за която разполагаме с оскъдни материални свидетелства. За материалите от територията на СССР авторът с основание се е въздържал да предлага нова хронология и типология, приемайки заключенията на съответните изследвачи като цяло. Тук акцентът правилно е поставен върху проблема за етническата принадлежност на материалите и реалните възможности те да бъдат приписани на прабългарската култура. Обективна пречка за цялостното и окончателното решаване на този въпрос е непълното им обнародване. Това вероятно е причина авторът да отдели твърде голямо внимание на онова, което е вече обнародвано за периода VI—VII в., претоварвайки на места изложението с отделни факти. За по-късния период е използвана само най-съществената информация. Авторът не само е успял да привлече обнародваните данни. Той е имал рядката възможност да се запознае лично с тях, работейки с музейни колекции в РСФСР, УССР и Дагестанска АССР. Това му дава основания в някои случаи да оспорва изказани в литературата становища. Още по-сигурен е той в интерпретацията на материала от долнодунавската област, където в продължение на три десетилетия проучва редица ранносредновековни паметници.

В съответствие със съвременното ниво на археологическата наука в монографията е прокаран стремеж за интерпретация на археологическите паметници като

пълноценни исторически източници. Тази квалификация може да бъде отнесена само до част от материала — главно до паметниците на дунавските прабългари и от ареала на салтово-маяцката култура, за които съществуват изследвания, посветени на систематизацията, типологията и хронологията на основните категории вещи. В останалите случаи засега археологическите данни са непълноценни източници поради тяхната малочисленост или дискуссионна етническа принадлежност.

Трудът на Д. Димитров е подчинен на единна концепция. Тя е формулирана по повод историята на прабългарите около Кавказ през VI—VII в. (с. 49), но се съдържа във всички части на изложението. Концепцията се заключава в това, че социално-икономическото развитие на отделните прабългарски групи не е протичало еднакво. То се е определяло от три основни фактора — нивото на собствено развитие, географските условия и влиянието на съседните народи. От тази гледна точка трябва да се разглежда и най-важният проблем на ранната прабългарска история — за времето и темповете на усядане и за характера на новосъздадените култури. Авторът убедително доказва, че под влияние на завареното местно уседнало население в Дагестан, по черноморския бряг и в Крим попадналите там прабългарски групи усядат значително по-рано и по-бързо и в тяхната култура широко навлизат местни елементи. В търсенето на най-ранните следи на прабългарското присъствие в Северен Кавказ авторът прави заслужаващи внимание опити да определи етническата принадлежност на някои отдавна проучени, но етнически спорни некрополи, като Борисовския, Пашковския, Ясеновополянския, Новолабинския. От подобна позиция са разгледани и данните за некрополите от типа Чир-юрт.

В монографията се поставят и разглеждат (според пълнотата на източниците) няколко основни въпроса, засягащи главните насоки на прабългароведението. На първо място сред тях трябва да се постави проблемът за облика на прабългарската култура в първите десетилетия след 680 г. по двата бряга на Долния Дунав. На този въпрос е отделено специално внимание — един от параграфите на гл. III носи интригуващото заглавие „Аспаруховите прабългари през последните две десетилетия на VII в.“ (с. 195—206). Авторът стига до заключение, че в първите десетилетия след настаняването си в новите земи прабългарите живеят все още в големи колективи, водят полуномадски начин на живот и строят землени укрепления. В края на VII в. още няма постоянни селища и некрополи, не се използват глинени съдове, изработени на грънчарско колело. Керамиката се появява около началото на VIII в., когато започва процесът на усядане. Това становище, подхвърлено от С. А. Плетнева през 60-те години, се основава на сходството на долнодунавската ранносредновековна керамика на колело с керамиката на салтово-маяцката култура, чиято начална дата съветските изследвачи отнасят към средата на VIII в. Ако сходството се дължи на пренасяне на керамични форми от Подонието към Долния Дунав, тогава периодът между идването на Аспарух и средата на VIII в. може да се обяви за безкерамичен и да се обясни със запазването на номадски начин на живот. Известно е обаче, че редица типични салтовски керамични форми въобще не се срещат на Долния Дунав, липсват характерните бронзови апликации и украшения. Влиянието, изглежда, не е така директно и не то е било решаващо за формиране облика на долнодунавската керамика. Освен това в литературата вече са изказани

становища за по-ранна начална дата на салтово-маяцката култура, поне в някои нейни региони. Тези съображения е имал очевидно Д. Димитров предвид, като е поставил началото на усядането в началото на VIII в., съпроводено с появата на керамика, във формирането на която той вижда решаващо влияние на грънчари от т. нар. пастирска култура. Ако пастирските грънчари са били увлечени на юг от прабългарите, не е ли възможно най-ранната керамика да бъде датирана в края на VII в.? Някои археолози смятат, че е възможно, но за съжаление още никой не е описал характерните признаци на керамиката от времето на Аспарух. Не са създадени обективни критерии не само за отделияето на керамичния материал от VII в., но дори за разграничаването на VIII в. от IX в. Причината е известна — общо взето, еднообразният характер на керамиката, липса на достатъчно точно датиращи вещи. До създаването на съответните обективни критерии и точни признаци за датировка, основаващи се на цялостния материал, началото на керамичното производство в трактовката на Д. Димитров може да се приеме за основа, подлежаща на уточнения и корекции.

Друг важен проблем, в решаването на който авторът има безспорен принос, е племенният състав на прабългарите. Писмените източници от VI—VII в. съдържат категорични данни за делението на прабългарския масив в Приазовието на две основни групи — утигури и кутригури. В опита си да използва в това отношение възможностите на археологическия материал авторът е дошъл до идеята да съпостави ранносредновековните некрополи между Кавказ и Днелър по отношение на ориентацията, в резултат на което се образуват две групи некрополи, граница между които е р. Дон. Това ценно наблюдение потвърждава и допълва писмените източници. Д. Димитров пръв приложи подобна методика и за некрополите на Долния Дунав, обособявайки в общия прабългарски масив три племенни групи.

С оглед генезиса на прабългарите е отделено внимание на отношенията им със сармато-аланските племена. Направен е сполучлив опит да се внесат нови факти към тезата за дохунското проникване на първите прабългарски групи в Европа чрез етнокултурен синтез с късносарматските племена в Поволжието. Трябва да се признае, че този проблем не може да се счита решен, но разработката му в защитаваната от автора трактовка ни се струва перспективна. Убедително звучат съображенията за ранни контакти между прабългари и алани и за възможната напреднала тюркизация на аланите — факт, който обяснява тесните

контакти между двата етноса при изграждането на салтово-маяцката култура.

Подобаващо внимание е отделено на въпроса за ролята на прабългарите в културата на Първото българско царство. Като се е предпазил от увлеченията на някои свои предшественици, Д. Димитров обективно оценява този принос. Той подчертава, че независимо от някои безспорни прабългарски елементи в материалната култура още преди покръстването нейните два основни белега — жилището и керамиката — загубват етническата си обособеност и принадлежност, тъй като битуват в еднаква степен и у славяните. Във връзка с това е изказана изключително интересната (за съжаление без коментар) идея за масова славянска вълна, навлязла в България към средата на VIII в.

Някои постановки и факти се нуждаят от допълнителна обосновка. Недостатъчно пълно е очертана спецификата на културата на долнодунавските прабългари в сравнение с културата на прабългарските групи в Източна Европа и в частност — до каква степен ранната култура на Първото българско царство може да се смята за вариант на салтово-маяцката култура. В редица пунктове са посочени сходства и различия, но липсва обобщено формулиран отговор. Нуждае се от уточнение обяснението на монументалните постройки от плисковски тип и на официални паметници на изкуството като Мадарския конник, като паметници на собствено прабългарската култура. По-точно би било да се приемат като паметници на културата на държавата, независимо от етническата принадлежност на техните инвеститори и създатели. Не е отделено внимание на възможността за обяснение на т. нар. съкровища или погребения от типа Малая Перещепина, Вознесенка и Глудоси като възпоменателни съоръжения. В светлината на новите данни за комплекса при Топала (откриването и проучването на некропола) той трябва да бъде датиран не най-рано във втората половина на IX в., а най-късно до тази дата.

Посочените пропуски не намаляват стойността на книгата. Диалектическият подход е помогнал на автора да очертае цялостна и в основните си черти вярна историческа картина. Приложеният метод на изследване е дал положителни резултати, позволявайки на археолога да достигне до исторически обобщения самостоятелно или чрез съпоставяне на вещественния материал с писмените източници. Авторът поставя здрава основа за написването на една бъдеща пълна история на прабългарите във всички части на Европа.

РАШО РАШЕВ

Пет международен колоквиум по антични мозайки в Англия

От 5 до 12 септември 1987 г. в гр. Бат (Англия) се състоя Петият международен колоквиум по антични мозайки. Той бе организиран от Международната асоциация за изучаване на античните мозайки (AIEMA) и от Университета в Бат, с активната помощ на Британската асоциация за изучаване и запазване на римските мозайки (ASPROM). Пленарните сесии (19 на брой) бяха планирани съобразно географски принцип, така че да се отразят проблемите на мозаичното изкуство във всички римски провинции.

Бяха докладвани много новооткрити мозайки или мозаични комплекси от Испания (Х. М. Бланкес Мартинес и колектив), Тунис (А. Бен Абед, М. Александър, С. Гозлан, Н. Жедди, О. Бен Осман), Франция (Ж. Ланша, А. Лаван), Италия (Д. Масимилано, М. Г. Майоли, Р. Фарьоли Кампанати, Дж. Тровабене, Дж. Гуидони Гуиди), Ерусалим (Л. Русен), Йордания (Д. фон Бьозелагер, М. Пичирилло), от земите на древна Източна Галилея (К. Дофен), от Цезаря Маритима (М. Спиро), както и сиропалистинските мозайки (П. Донсеел-Вут).

Голяма част от докладите бяха посветени на иконографски проблеми. Обсъждаха се изображенията на сюжети от Омировия епос (Д. Фернандес-Галиано, Т. Мананес), или отнасящи се до Орфей (Х. М. Алварес Мартинес), Дионис (А. Лаван), църковните игри (М. Якуб), Диана-Немезида и връзката и с амфитеатъра (Л. Фуше), използваните в емблемите сцени (О. Вател дьо Кроазан), морските и нилотичните сцени (М. Гуардия, К. Парласка), символичните изображения на космоса в езическите и християнските мозайки (Г. Томашевич) или някои библейски сюжети (Ш. Кемпбъл). Два доклада засягаха проблемите на датировката на североафриканския „цветист стил“ (Ж. Пикар — въвел термина, Т. Гхалиа), а това на К. Балмел — изображенията на плодови дървета върху късноантичните мозайки от Галия.

Особеностите на геометричната мозаична украса бяха разгледани в няколко доклада. Те имаха не само информативна (Х. М. Бланкес Мартинес) или иконографска (Б. Уотсън-Ал-Хамдани) насоченост, но си поставяха и задачи да изследват изграждането на геометричните схеми на основата на най-прости модули (С. Тебби, А. Бар-Шай); тук беше използвана и помощта на компютър (А. Бар-Шай). Докладите от България също отразяваха проблематиката на геометричната украса на античните мозайки. В. Попова си беше поставила задачата да проследи появата и развитието на геометричната украса в рамките на римските и византийските провинции от IV до VI в. Ю. Вълева определи геометричните композиции, мрежи и мотиви в мозайките от България със стремежа да изяви, от една страна, приемствеността, а, от друга страна — връзките със съседните балкански и близкостоични земи. Ф. Гуидобалди и А. Салватори представиха мозайките в опус сектите от Хадрианова вила в Тиволи.

Докладите на К. Дънбабин и на А. М. Гимне-Сорбе засягаха въпросите за появата на техниката опус теселатум в източната и западната част на средиземноморския културен ареал. Проблеми на атрибуцията, датировката, декоративния синтез бяха поставени в докладите на М. Фухс, Ж.-П. Дармон, Ф. Лозински, М. Дондерер, Д. Париш, А. Овадиа. Опит за определяне на дейността на помпейските и остийските мозаични ателиета представи Дж. Кларк. Върху възможни североафрикански влияния в британските мозайки дискутира Д. Джонстън. За

връзката между монументалната живопис и мозайката през римската епоха говори А. Барбе.

Мозайките от ранновизантийската епоха бяха представени предимно в докладите на италианските учени. Към посочените по-горе приноси можем да добавим и доклада на С. Пази върху една мозаична икона от римската църква „Сан Пиетро ин Винколи“. М. Енайфер говори за ранносредновековните подови мозайки, намерени в Тунис, а Н. Дювал — за развитието на византийската мозайка в Западна Европа.

На проблемите на технологията и консервацията бяха посветени само два доклада (К. Басие, Р. Линг), но бяха поставени още въпросите за движението на античните мозайки в съвременния антикварен пазар (П. Фишер). И. Кризелейт разгледа фалшификатите на антични мозайки в Берлинската антична колекция.

В работата на колоквиума бяха включени заседанията на бюрото на Международния комитет за консервация на мозайките, заседанието на административния съвет на AIEMA и общото събрание на членовете на AIEMA. Разглежданите въпроси засягаха, от една страна, администрирането на асоциацията, а, от друга — нейните научни задачи. Наблегна се особено върху изграждането на банки от данни и на корпуси на мозайките във всички страни, заемащи днес териториите на древните римски провинции.

Организиран бяха и две целодневни екскурзии с посещение на римските вили в Чедуърт, Литлкот, Бигнор и римския дворец във Фишборн.

Ю. ВЪЛЕВА

Професор Велизар Велков на 60 години

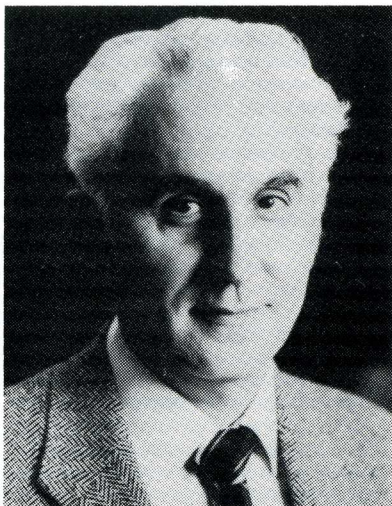
През настоящата година се навършват 60 години от рождението на изтъкнатия български учен-историк, епиграф и археолог професор Велизар Велков.

Син на големия наш археолог д-р Иван Велков, той израства в интелектуална среда, която предопределя и отрано стимулира бъдещите му научни интереси и занимания. Завършил с отличие класическия и реален отдел на I-а мъжка гимназия в София, а след това и класическа филология със специализация стара история и археология в Софийския университет, В. Велков бива зачислен на редовна аспирантура към катедрата по обща история в СУ, където през 1954 г. успешно защитава кандидатската си дисертация на тема „Селото и градът в Тракия и Дакия през IV—V в.“. Следващите две години работи в Института по история при БАН, където активно участва в подготовката и издаването на латински и гръцки извори за историята на България. През 1955 г. е избран за научен сътрудник в АИМ при БАН. През същата година е избран за хоноруван асистент, а от 1961 г. — за доцент по стара история в Софийския университет. През 1964 г. е избран за доцент по същата специалност и във Великотърновския университет, където няколко години ръководи катедрата по стара и средновековна история. През 1971 г. е избран за професор по история на стария свят при катедрата по стара и средновековна история към тогавашния Философско-исторически факултет на Софийския университет. През същата година е назначен за заместник-директор на АИМ при БАН, а от 1973 г. ръководи и секцията за епиграфика и нумизматика в същия институт. От 1979 г. завежда катедрата по стара и средновековна история към Историческия факултет на Софийския университет. От 1987 г. поема поста директор на АИМ при БАН.

Преподавателската дейност на проф. В. Велков включва общия университетски курс лекции по история на стария свят, както и редица спецкурсове по римско изворознание, историография за гръцка и римска история, увод в римската история, антична епиграфика и др.

Значителна е и обществено-научната ангажираност на проф. В. Велков. Още от 1965 г., с възобновяването на дейността на Българското историческо дружество, той е член на Бюрото и секретариата на неговия Централен съвет. Ръководител е и на секцията по стара история и археология при ЦС на БИД.

Важен дял от дейността на проф. В. Велков е активното му участие в международния научен живот като организатор и участник

в многобройни научни форуми. Той е генерален секретар на I международен конгрес по тракология през 1972 г., на VI и XV международни конференции „Ейрене“ през 1962 и 1978 г., и на IV международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика през 1978 г. Организатор е на редица симпозиуми с международно участие у нас — по проблемите на Долнодунавския лимес, на поселищния живот в Тракия, и др. Участвувал е в над 40 международни конгреси, конференции и симпозиуми с доклади по стара история, археология, балканистика, тракология, епиграфика, музеология. От 1972 до 1987 г. е председател на ИКОМ. Ползуващ се с безспорен научен авторитет, проф. В. Велков е често канен като лектор в редица най-реномирани чуждестранни университети — в Ленинград, Варшава, Берлин, Будапеща, Оксфорд, Бирмингам, Женева, Лозана, Фрибург, Рим, Болоня, Западен Берлин, Трир, и др. Като заслужено признание на научните му качества и прояви идва приемането му за член на Германския археологически институт (ФРГ) през 1973 г. и за редовен член на Австрийския археологически институт през 1976 г.

Като заместник-директор на АИМ, отговарящ за международната дейност на института, проф. В. Велков допринесе извънредно много за извеждането на българската археологическа наука на международно равнище и по линията на организиране на нови смесени експедиции у нас с участието на специалисти от Австрия, Великобритания, Италия, Франция, ФРГ, Холандия, Япония и др.

Особено интензивна и многостранна е научнопубликационната дейност на проф. В. Велков. В областта на античното изворознание наред с преведените и коментирани от него главно юридически

извори за късноантичната ни история той систематизира и анализира съществуващата изворова база по няколко теми, най-важни от които са тези за характера и етапите на строителната дейност, както и някои от специфичните особености на фортификацията през Късната античност в Тракия и Дакия. Тук особено следва да се изтъкне и съвместният му труд с проф. А. Фол „Траките в гръко-римския Египет“. Като най-значителна сред извороведските му разработки обаче може да се пренеми подготовеното под негова редакция на латински език второ поправено издание на текста на Експерита Валезиана, отпечатано в авторитетното издателство Тойбнер в Лайпциг.

В областта на античната историография проф. В. Велков разработва няколко аналитични обзора, засягащи траколожите изследвания върху периода на Късната античност, проучванията върху прехода от Античността към средновековието в нашите земи, периодизацията на българската историческа наука след Втората световна война и един общ обзор върху развитието на старата история в България от Освобождението до средата на 50-те години. Тук следва да бъдат причислени и периодичните прегледи на постиженията на българската археология и епиграфика за последните 30—40 години, които той подготвя за наши и за редица чуждестранни специализирани издания.

Особена научна тежест имат приносите на проф. В. Велков в проучването на социално-икономическото, политическото и културното развитие на Балканския югоизток през античната епоха и специално през Късната античност. Тук на първо място следва да се поставят постиженията му в изследването на проблемите на историческото развитие на града през IV—VI в. Развивайки и задълбочавайки кандидатската си дисертация, той публикува през 1959 г. монографичния си труд „Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.“. Книгата веднага получава висока оценка сред нашите и чуждестранните научни среди и естествено се налага като една от основните разработки на тази тематика в международен мащаб. Непреставаният оттогава научен интерес към този труд наложи преиздаването му в разширен и допълнен вид на английски език през 1977 г. В периода между двете издания на книгата проф. В. Велков разширява обсега на изследванията си в тази област по отношение развитието на градовете в римската епоха, като едновременно с това включва нови данни главно от новооткрити археологически и епиграфски паметници,

свързани с историята на отделни късноантични центрове. Нов аспект в тези изследвания представяват приносите на проф. В. Велков към историята на Долнодунавския лимес и свързания с това опит за систематизиране на съставлящите го укрепени селища. Пак в обсега на проблематиката за късноантичната урбанизация проф. В. Велков решава успешно и редица въпроси за съдбата на късноантичния град, неговото място и роля в преходния период от античността към средновековието в днешните български земи. Върху примера на редица изследвани от него градски центрове (Сердика, Одесос, Месемврия) проф. В. Велков доказва необходимостта от прилагане на диференциран подход при решаване на проблема както по отношение на отделните центрове, така и за цели географски или административни области. По този начин той дава свой съществен принос за усъвършенстването на методическия и методологическия подход при изследване на процесите на историческия и културен континуитет — проблем, оживено дискутиран в съвременната историческа наука.

В редица свои обобщителни студии проф. В. Велков разработва и проблемите на селото и аграрните отношения в Тракия през IV—VI в., на ролята на градския плебс в обществената структура, и особено на етническите процеси в Балканския югоизток през Късната античност. Аргументираните му изводи за спецификата на етническите промени в отделните райони на Тракия и Дакия през IV—VI в. представят процеса в цялата му сложност, като изключват всякаква възможност за едностранчивото му разглеждане.

Проф. В. Велков посвещава редица свои публикации на проблемите на робството в днешните български земи, намерили краен израз в монографичния му труд „Робството в Тракия и Мизия през Античността“. Темата, разработвана и преди това в българската историография, получава на базата на пълно систематизиране на наличните изворови данни за първи път у нас последователна и стройна историко-материалистическа трактовка.

С висока компетентност се отличават и многобройните епиграфски разработки на проф. В. Велков, сред които се откроява целенасоченото му изследване на античните надписи от Месамбрия. Наскоро завършената от него студия върху надписите, открити през последните 20 години при разкопките в Несебър, представлява втора и заключителна част на едно мащабно проучване, представящо във вид на корпус епиграфските паметници на един от най-значимите ни антични центрове. Извършеният от него автор анализ добавя нови ценни данни за обществения и културния живот на

града в три последователни епохи, за етническия облик на неговото население и пр.

Особено интензивна и плодотворна е и библиографската дейност на проф. В. Велков. Тя включва съставянето на библиографски прегледи на българската литература по стара история, библиографии на отделни наши учени — К. Шкорпил, Г. Кацаров (в съавт. с А. Алексиева), сътрудничество в библиографския отдел на сп. „Византинославика“ и др. Безспорно най-голямо постижение в тази област е съставената от проф. В. Велков в съавторство със С. Георгиева „Библиография на българската археология“ (1957 г.). Първ по рода си у нас, този труд бива високо оценен от специалистите в България и в чужбина и се превръща в необходим наръчник по археология на България. Бързото му изчерпване наложи преиздаването на тази библиография в допълнен и преработен вид през 1974 г.

Широките познания на проф. В. Велков върху античната ни история намират приложение и в участието му в съставянето на редица колективни трудове с обобщителен характер. Той е автор на раздела за първобитно-общинния и робовладелски строй в българските земи в „Икономика на България“, т. I, на частта за икономическото развитие на нашите земи до VII в. в „Стопанска история на България“. В т. I на многотомната история на България той участва с раздела „Тракия и Долна Мизия през I—III в.“, а в „История на Добруджа“ разработва главите за гръцката колонизация и за римската епоха.

Дългогодишна и широкообхватна е археологическата дейност на проф. В. Велков. Той е организатор, ръководител и непосредствен участник в разкопките на редица антични селища у нас, като Апология, Месамбрия, Рацария, Малко Търново, Малък Преславец, крепостта „Чертиград“ и Кабиле. Понастоящем той е главен научен ръководител на българо-италианската експедиция в Рацария, на разкопките в Кабиле и на подводната експедиция „Космос“ по Южното Черноморие. Забележително негово откритие в последните години е скалното светилище на Кибела на акропола на Кабиле. Стилът му на работа като ръководител на теренни археологически проучвания се характеризира с висока компетентност, комплексен подход, целенасоченост и научна обосноваваност на полевата дейност, толерантност и колегиалност в отношенията с научния колектив, принципност и вискателност при неговото ръководене. Особено ярко тези свои качества прояви проф. В. Велков като главен научен ръководител на първата българска комплексна археологическа експедиция извън страната, проведена през 1973 и 1974 г. в Картаген (Тунис) под егидата на ЮНЕСКО.

Израз на непрекъснатата грижа, проявявана от проф. В. Велков за поддържане професионалното ниво на новоизлизащата историческа книжнина у нас, е активната му редакторска дейност. Той е отговорен редактор на поредицата „Разкопки и проучвания“, на т. I от многотомната история на България, заместник главен редактор на сп. „Археология“, член на редколегията на „Тракия“, на изданията на БИД и др.

Най-сетне, но не и на последно място по значимост следва да се отбележи заслугата на проф. В. Велков за „превеждане“ на научните достижения на историята, археологията и епиграфиката на достъпния език на научнопопулярната книжнина. Неговият принос в това отношение се изразява посредством няколко книги и над 150 статии в периодични издания и ежедневници, някои от които популяризиращи българската наука и култура в чужбина.

Особено ползотворно е дългогодишното му сътрудничество в сп. „Турист“ като негов редактор и автор на многобройни публикации на страниците му, за което ЦС на БТС на два пъти удостоява проф. В. Велков със златен медал „Алеко Константинов“ и със званието „Заслужил деятел на БТС“.

Респектираща по своя обем, разностранност, научна съдържателност и обществена значимост, досегашната дейност на проф. В. Велков е оценена по достойнство посредством редица правителствени и други награди и отличия. Той е носител на орден „Кирил и Методий“ I ст. и на юбилеен медал „1300 години България“, на почетния златен знак на градовете Бургас, Видин, Михайловград и Панагюрище. Обявен е за почетен гражданин на Несебър. Най-високо признание за цялостната си дейност проф. В. Велков получава през 1987 г., когато е удостоен със званието „Заслужил деятел на науката“. През същата година той получава и особено авторитетната международна Хердера награда, която се присъжда за особени заслуги в развитието на науката, изкуството и културата, за сътрудничество и разбирателство между народите.

Оглеждайки изминатия дотук път, на прага на своя 60-годишен юбилей, проф. В. Велков има всички основания да бъде дълбоко удовлетворен от постигнатото от него на благородното научно поприще. Завидният творчески заряд, който никога досега на го е напуснал, е сигурна гаранция за бъдещата му плодотворна дейност на полето на българската историческа наука. Това му пожелава с обич и уважение и колегиата на Археологическия институт и музей.

Г. КУЗМАНОВ

Защитени дисертации

Димитър Савов Овчаров. *Средновековните рисунки-графити от българските земи — извор за историята, материалната и духовната култура* (докторска дисертация). Рецензенти: акад. Димитър Ангелов, ст. н. с. д-р Иван Божилков, ст. н. с. к. и. н. Димитър Димитров.

Докторската дисертация на Димитър Овчаров представлява първи опит да се систематизират досегашните постижения в изследването на средновековните рисунки у нас, като същевременно се очертава пътят за бъдещите проучвания.

Трудът е разделен на предговор, шест глави и заключение, подкрепен от албум, съдържащ 330 единични и групови изображения.

Авторът използва термина „рисунки-графити“, за да отличи фигуралните изображения от надписите-графити, врязани върху различни материали. Проследява историята на проучванията на този вид художествени паметници и определя целта и задачите на изследването „да се извлекат от рисунките-графити съдържащите се в тях, най-често в скрита форма, сведения за някои страни от живота на българското средновековно общество и преди всичко тези, които разкриват материалната култура на широките народни слоеве“.

Боряна Николова Русева. *Монети на Селевкидите в Тракия (312—188 г. пр. н. е.)* (кандидатска дисертация). Рецензенти: ст. н. с. д-р Йорданка Юркова, проф. д-р Маргарита Тачева.

Кандидатската дисертация се състои от въведение, пет глави, 21 таблици с илюстрации на изследваните монети, 3 приложения и 3 карти. Тя обхваща нов, необнародван до момента нумизматичен материал от музейните фондове и частни колекции в страната.

Въведението към темата на изследването е стремеж на авторката да мотивира нуждата от подобен нумизматико-исторически коментар в указаните хронологически рамки, които обхващат царуването на ранните Селевкиди — от Селевк I до Антиох III.

Структурата на дисертационния труд е предположила и двата главни акцента на изследване. Първият представлява анализ и коментар на единичните царски селевкидски монети — злато, сребро и бронз — екземпляри от обществените музейни фондове в страната и частни колекции. Вторият е анализ и коментар на известните до момента съкровища от България и Балканите, съдържащи селевкидски царски издания.

Особено важна е глава четвърта от изследването, която обхваща

В дисертацията са включени материали от 89 находища с рисунки-графити, 79 от Северна България и 20 на юг от Стара планина, от които 4 в Родопите и Беломорието.

Използвайки три възможности за датиране и хронологическо определяне на рисунките-графити: наличие на датирани елементи в самите рисунки, данни на археологическата среда и сюжетно-стилов анализ във възможните и допустими граници, авторът разграничава три исторически периода в развитието на тези паметници: ранносредновековен (VII—XI в.), късносредновековен (XII—XIV в.) и период на османското владичество (XV — нач. на XIX в.).

Изследвайки произхода на графичната художествена традиция у нас и отразявайки пътищата на проникване и водещото влияние на различни страни от културата на прабългарите през първия период, явление невалидно за всички открити рисунки-графити, от X в. нататък се установява намаляване и видоизменение на специфичните прабългарски теми и сюжети, като се стигне до постепенното изчезване и отстъпване място на новите виждания и разбирания сред българското общество.

В четвърта глава на дисертацията средновековните рисунки-графи-

ти се разглеждат като извор за историята и материалната култура. Подчертава се значението на тези паметници на изкуството, допълващи и разширяващи археологическата информация и отразяващи историческата действителност и историческите събития. По-нататък същите се определят и като извор за изучаване на духовната култура. Изтъква се, че в тези паметници е отразено отношението на човека към заобикалящата го природа и социална среда, неговите идеи и религиозни възгледи, както и първичните му представи за устройството на света.

По своето съдържание рисунките-графити се разделят на две големи групи: изображения със светски характер, рисунки, отразяващи ежедневието на хората, и изображения, свързани с конкретни култово-религиозни представи, без пълно разграничаване на двете групи, поради съчетаването на светски и култово-магически елементи в средновековните рисунки.

Авторът на дисертацията за пръв път прави опит да изтъкне художествено-естетическото съдържание на рисунките-графити и ги определя като произведения на народното изкуство. В заключение се прави обобщение на направените в хода на изследването наблюдения.

монетния материал от 10-те монетни съкровища със селевкидски монети, открити на територията на нашата страна. Тези елинистически находки съдържат 258 сребърни (тетрадрахми и драхми) и 1 бронзови монети. Болшинството от тях (211) са с типове и името на Александър Велики, екземпляри от монетосеченията на 43 монетарници. Времето на натрупване и заравяне на съкровищата е поставено по протежението на III — нач. на II в. пр. н. е. Установени са нови, непознати монетни издания от разни ателиета в Източното Средиземноморие — Аргос, Еритрея, Митилена, Хиос, Калатис, Одесос, Месамбрия, Синопе и др. Интересно е, че във въпросните съкровища се срещат и древни варварски имитации на Александровия тип тетрадрахма.

Картината, която разкрива съставът на изследваните в дисертацията елинистически находки от земите на Източна Тракия, носи белега на същия космополитизъм, присъщ и на останалите монетни съкровища от други райони на Балканите. Монетите от тези находки се приемат като демонстрация на включването на Източна Тракия още приживе на Лизимах, но особено след смъртта му, във всеобщия циркуляционен поток, присъщ за целия Източносредиземноморски

басейн. В тази монетна среда роля на универсално платежно средство е играла Александровата монета. С нейния универсализъм е свързана и появата на имитативния тип постумно Александрово монетосечене в полисите от Евксинския Понт и в някои градове на Македония и Тракия през първата половина на III в. пр. н. е. С популярността на Александровата монета в земите на Балканите е обяснена и появата на друг вид имитация — древните варваризати, които вероятно са били произведени (или най-малкото разпространени) в районите около В. Търново, Шумен, Разград и Силистра — места, известни с продукцията и разпространението на друг тип варваризати, имитирали монетата на Филип II Македонски.

Проученият в дисертацията нумизматичен материал наред с известните за епохата исторически факти са позволили на дисертантката да изгради една относително истинна картина най-вече на нумизматичното присъствие на сирийските владетели до Антиох III в Тракия. Разгледани са периодите на най-голям политически активитет в земите на Източна Тракия от кр. на IV до нач. II в. пр. н. е., които чрез изследваните съкровища биха могли да се свържат с редица важни за целия Източносредиземноморски свят събития.

In memoriam

На 2. I. 1988 г. почина **СОНЯ ГЕОРГИЕВА** (1922—1988), първи ръководител на Филиала на Археологическия институт при БАН във Велико Търново, изследовател на средновековния български град — Търновград, Червен, Мелник и др.

На 15. I. 1988 г. почина проф. д-р **ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ**

(1917—1988), дългогодишен ръководител на секцията по праистория в Археологическия институт, хоноруван професор по праистория в СУ „Климент Охридски“. Проф. Георгиев е един от организаторите на съвременната българска праистория, изградил Карановската хронологическа система, разкопал и проучил много праисторически селища и

селищни могили — Караново, Казанлък, Езеро, Азмашка могила, Чавдар, Русе, Мадара, Кремиковци и др.

На 29. I. 1988 г. почина н.с. **ВАСИЛ Д. ВАСИЛЕВ** (1930—1988), изследовател на средновековни български селища и градове — Каварна, Чиракман, Боженишки Урвич и др.

Книгопис

Общи съчинения

Вълева, Юлия. Ангелология и архангелски изображения. — Пробл. изкуството, 1987, № 2, 33—38.

Раннохристиянски и средновековни изображения.

Гурин, М. Ф. Древнее железо Белорусского Поднепровья. Минск, Наука и техника, 1982. 121 с., 108 рис., 16 табл.

Античност и средновековие.

Рец.: Стоян Витлянов. — Археология, 1987, № 3, 67—68.

Дремсизава-Нелчинова, Цветана. Археологически паметници в Благоевградски окръг. С., 1987. 165 с. с ил. и к.

Праистория, античност и средновековие.

Кисъв, Иван. Марин Михов на 70 години. — МПК, 1987, I 3, 61—62.

Кратка история на България. С древнейших времен до наших дней. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М., Наука, 1987. 563 с.

Митова-Джоснова, Димитрина. Археологически данни за етнографската и диалектната зона — р. Долни Искър — р. Осъм. — В: Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 23—32.

От праисторическата до средновековната епоха.

Наков, Ангел. Старши научен сътрудник Атанас Иванов Попов. — ИПР, 1987, № 8, 128—129.

По повод смъртта му.

Национална конференция по археология, 32. Разград 1987. Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987. 295 с.

Съдържа резюмета на доклади за проведени разкопки на праисторически, антични и средновековни обекти.

Николов, Васил. Професор Георги Ил. Георгиев на 70 годи-

ни. — Археология, 1987, № 3, 72—75.

С подбрана библиография на трудовете му.

Николов, Димитър. Ст. н.с. Люба Огненова-Маринова на 65 години. — Нумизматика, 1987, № 4, с. 3.

Петров, Александър. Земеделието в древността по българските земи. — Животнов. науки, 1987, № 1, 80—83.

Попов, Атанас. Живот и творчество, посветени на историческата наука (70-годишнината на акад. Димитър Ангелов, член на Българската академия на науките). — Археология, 1987, № 3, 69—72.

С подбрана библиография на трудовете му.

Христова, З. Библиография на трудовете на ст. н.с. Люба Огненова-Маринова. — Нумизматика, 1987, № 4, 47—49.

Bialekova, Darina. II. medzinárodný kongres bulharistiky. — Slov. archeologia, 1987, No 1, 213—215.

Състояла се от 23 май—3 юни 1986 г. в София.

Gergova, Diana. Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Buglarien. München, C. H. Beck, 1987. X, 94 p., 38 Taf. (Prähistor. Bronzefunde, 14/7).

Henning, Joachim. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin, Akademie Verlag, 1984. 176 p., 56 Taf. (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42).

Kitov, Georgi et Pavel Pavlov. Kultura tracka na ziemiach okregu Lowczańskiego. [Каталог на изложба]. S., 1987. 63 p. ill.

От праисторическата епоха до края на римското владичество.

Праистория

Бонев, Александър. По въпроса за така нареченото микенско на-

следство в Тракия. — Векове, 1987, № 6, 16—22.

Калчев, Петър. Праисторическото изкуство в Старозагорско. — МПК, 1987, № 4, 31—33.

Николов, Васил и Кирил Масларов. Древни селища край Елешница. (Албум). С., София-Прес, 1987. 68 с. с л. ил.

Неолит.

Същото на:

англ. ез.: Ancient Settlements near Elehshnitsa. Transl. by Roumyana Delshewa. 68 p. ill.

Скакун, Н. Н. Опыт реконструкции хозяйства древнеземледельческих обществ эпохи энеолита Причерноморского района Северо-Восточной Болгарии в свете эксперим. трасол. данных. Автореф. на дис. ... „канд. истор. н.“. Л., 1987. 18 с. — АН СССР. Инст. археологии. Ленингр. отд.

Makkay, Janos. Early stamp seals in South-East Europa. Budapest, Akademiai kiado, 1984. 123 p. ill.

Рец.: Detlef W. Müller. — Zft. für Archäologie, 1987, No 1, 121—123.

Неолит и енеолит.

Petrusch, Jörg. Typologie und Funktion neolithischer Öfen in Mittel- und Südosteuropa. — Acta Praehistor. Archaeol., 18, 1986, 33—83.

Куполни пещи от неолита от българските земи.

Τριαντάφυλλος, Διαμαντής. Το μεγαλιθικά μνημεία της Δυτικής Θρακίας. — Θρακικά χρονικά, 36, 1980—1981, 61—70.

Мегалитни паметници и от българските земи.

Античност

Александров, Георги. Резултати от разкопките на крепостта Монтана 1971—1982. — В: Монтана. 1. С., 1987, 54—85.

Василев, Васил П. Находката от Рогозен — традиционни и нови елементи в тракийската торевтика.

- Археология, 1987, № 3, 13—26.
Велков, Велизар. Монтана — исторически очерк. — В: Монтана. 1; С., 1987, 9—13.
Гергова, Диана. За сакралния характер на находката от Рогозен. — Археология, 1987, № 3, 4—13.
Димитрова-Милчева, Александра. Златото на Ратиария. — МПК, 1987, № 4, 42—43.
Йорданов, Кирил. Thraco-Scythica: этно-культурные взаимодействия. — Etud., balk., 1987, No 3, 70—89.
 По археологически, писмени и епиграфски данни.
Китов, Георги. Проучванията на тракийски надгробни могили в България. — Векове, 1987, № 5, 35—43.
Маразов, Иван. Богинята между кентаври (№ 158 от Рогозенското съкровище). — Археология, 1987, № 3, 55—63.
Маразов, Иван. Героят в изображенията от Рогозенското съкровище. — Пробл. изкуството, 1987, № 2, 27—32.
Найденова, Върбинка. Бронзови статуйки на Херакъл от Ратиария и нейната околност. — Нумизматика, 1987, № 4, 27—31.
Николов, Богдан. Голямата чаша от Рогозенското съкровище. — Археология, 1987, № 3, 38—47.
Николов, Богдан. Древнетракийският клад из села Рогозен. — Обзор, 1986, № 26, 89—97.
Николов, Богдан, Спас Машов и Пламен Иванов. Тракийско сребърно съкровище от Рогозен. — Изв. музеите Северозап. България, 12, 1987, 9—133.
Николов, Д. За характера на Рогозенското съкровище. — Археология, 1987, № 3, 64—66.
Огненова-Маринова, Люба. Бележки върху „Фалата“ от Рогозенското съкровище с мотив от мита за Херакъл и Авге. — Археология, 1987, № 3, 47—55.
Огненова-Маринова, Люба. Скулптурата от светилището на Диана и Аполон. — В: Монтана. 1. С., 1987, 37—53, 16 с. л. ил.
Попов, Димитър. Конят и колесницата в тракийската царска идеология. — Изв. Бълг. истор. д-во, 38, 1986, 113—144.
Станчева, Магдалина. При разкопките на древния Вани. — МПК, 1987, № 4, 52—55.
Стоичков, Валери. Античният Алмус. — Векове, 1987, № 5, 61—65.
Alexandrov, Georgi. Montana und regio Montanensium. Untersuchungen. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 145—151.
 По археологически и епиграфски данни.
Atanasova, Jordanka. Il castellum Castra Martia a Kula. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 119—125.
Atanasova, Jordanka et Antoaneta N. Popova-Asenova. Il muro di cinta di Ratiaria, lato occidentale. Ricerche archeologiche 1976—1985. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 85—96.
Bianchi, L. Le stele funerarie de la Dacia: un'espressione di arte periferia. Rome, Bretschneider, 1985. VII, 315 p., 52 pl. (Archaeologica, 15).
 Аналогии от Горна и Долна Мизия.
 Рец.: A. G. Poulter. — Journal of Roman studies, 1987, No 77, 242—244.
Böttger, Burkhard. Zur Lebensmittelversorgung der Kastelle am unteren Donaulimes in der Spätantike. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 225—229.
Božilova, Violeta. Fouilles d'un ensemble architectural à Kostinbrod. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 75—81, 12 p. ill., 1 tabl. (ИАИ, 37).
Bülw, Gerda v. Wandlung der Siedlungsstruktur im Kastell Iatrus vom 4. zum 5. Jh., dargestellt am Beispiel eines Architekturkomplexes. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 215—224.
Čičiková, Maria. Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia). — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 153—176, 20 p. ill. (ИАИ, 37).
Čičiková, Maria. Su un edificio con peristilio extra muros di Novae. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 185—192.
Danov, Christo. Trakowie. Warszawa, Panstw. Wyd. Naukowe, 1987. 225 p., 32 p. ill.
Dimitrova-Milčeva, Alexandra. Gemme e camei del Museo Storico comunale di Svištov. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 193—207.
Dimitrova-Milčeva, Alexandra. Importierte Terra sigillata aus Novae. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 108—152, 4 p. ill. (ИАИ, 37).
Dimitrova-Milčeva, Aleksandra. Produktion von terra sigillata in Untermösien. — In: Rei Cretariae romanae fautorum. Acta 25/26. Agro Ravracense, 1987, 515—526.
Dimitrova-Milčeva, Aleksandra. Un fragment céramique avec empreintes de gemmes découvert à Kabulé (Sud-Est de la Bulgarie). — In: Mélanges Lutz R. A. E. Paris, Ed. C. N. R. S., t. 38. 1987, 237—239.
Donevski, Peti. Scavi nell'area del campo dell'XI legione Claudia a Durostorum. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 239—242.
Georgiev, Vladimir I. I thrakologia: parousa thesis. — Thrakika hronika, 35, 1979, 89—97.
Giorgetti, Dario. Res ad topogra-

phiam veteris urbis Ratiariae pertinentes. Prolegomeni all'urbanistica della città romana. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 33—84.

Gočeva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 2. Regio oppidi Targovište, Abritus et vicina, Sexaginta Prista et vicina, Nicopolis ad Istrum et vicina, Novae. Leiden, E. J. Brill, 1984. XV, 1942 p., 80 pl., 1 map. (EPROER, 74).

Рец.: A. G. Poulter. — Journal of Roman studies, 1987, No 77, 242—244.

Ivanov, Teofil. La città di Ulpia Oescus in epoca romana e nel primo periodo bizantino. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 159—169.

Ivanov, Teofil. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia inferior (heute VR Bulgarien). — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 7—60, 12 p. ill. (ИАИ, 37).

Ivanov, Teofil. Nicopolis ad Istrum. Problemi e scoperte. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 251—260.

Jordanov, Kiril. Cosmogonic Notions in the Art of Getae and Scythians. — Bulg. histor. rev., 1987, No 3, 42—53.

Kabakčieva, Gergana. Produzione veraria di Oescus. Note preliminari. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 171—176.

Kolendo, Jerzy. Merlan-Novae dans la „Description du Danube“ de L. F. Marsili. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 209—214.

Kuzmanov, Georgi. Ceramica del primo periodo bizantino a Ratiaria. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 111—117.

Najdenova, Vărbinka. Il culto di Ercole a Ratiaria, città e territorio. — In: Ratiariensia. 3—4: Acti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 15—23.

Najdenova, Vărbinka. Studies on the Cult of Mitra in Lower Moesia and Thrace. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 187—199, 2 p. ill. (ИАИ, 37).

Nikolov, Dimităr. L'ensemble du forum d'Augusta Traiana — Beroe. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 96—107, 8 p. ill. (ИАИ, 37).

Ogненова-Marinova, Ljuba. Un atelier de Plastes imaginarius à Montana. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 173—176, 10 p. ill. (ИАИ, 37).

Pantos, P. A. IV Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace. — Thrakika hronika, 37,

От 3—17 октомври 1980 г. в Пловдив.

Press, Ludwika. The valetudinarium at Novae after four seasons of archaeological excavations. — In: Ratiariensia. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 177—183.

Ruseva-Slokoska, Ljudmila. Certains aspects de l'urbanisation de Pautalia. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècle. S., 1987, 82—95, 4 p. ill. (ИАИ, 37).

Salkin, Asen et Dimităr Toptanov. Forteresse de la haute époque byzantine au lieu dit „Jajla“ près du village Kamen brjag, département de Tolbuhin. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 22—35.

Stanchev, Dimităr. Sexaginta Prista. Investigations and problems. — In: Ratiariensia. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 231—237.

Stoičkov, Valeri. Almus: localizzazione stato attuale delle ricerche. — In: Ratiariensia. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 135—141.

Vasič, Mikoje. Cesava — Castrum Novae. — In: Ratiariensia. 3—4: Atti del Convegno sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 131—134.

Vasilev, Vasil P. Bronzene Matrizen aus Mösien und Thrakien. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles. S., 1987, 177—183 (ИАИ, 37).

Velkov, Velizar. L'état ethnique de Dobroudža au cours du IVe—VIe s. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 13—21.

Velkov, Velizar. Sulle origini di Ratiaria e sul nome „Ratiaria“. — In: Ratiariensia. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 7—13.

Zazoff, Peter. Der neue thrakische Silberschatz von Rogozen in Bulgarien. — Antike Welt, 1987, No 4, 2—28.

Средновековие

Ангелов, Димитър. Българинът в Средновековието. Светоглед, идеология, душевност. Варна, Г. Бакалов, 1985. 337 с.

Рец.: Phaedon Malngoudis. — Byzantinoslavica, 1987, No 2, p. 233.

Брюсова, В. Г. и С. П. Карпов. III Международный симпозиум „Bulgaria Pontica medii aevi“ (Несебр, 27—31 мая 1985 г.). — Виз. временник, 48, 1987, 228—230.

Василиев, Асен. Български светци в изобразителното изкуство. [Моногр.]. С., Септември, 1987. 248 с. с репрод.

Выжарова, Ж. Н. Славяне к югу от Дуная. Доклад на симпозиуме Комиссии историков СССР и НРБ 29 ноября 1983 г. — Сов. археология, 1987, № 4, 298—308.

Джингов, Георги. Археологическите проучвания в църквата „Св. Петка Самарджийска“ и проблемът за гроба на Васил Левски. — МПК,

1987, № 3, 16—28.

Димитрова, Дора и Здравка Ганева. Принос към проучването на софийските манастири. — В: Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 68—76.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Разкопки на сектор IX на Царевец — Велико Търново. — В: Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 15—22.

Клисаров, Николай. Художествена украса на църквата „Св. Архангели“ в Бачковския манастир. — В: Опазване на паметниците на културата в България. С., 1984, 33—51 (Год. НИПК, 3).

Марди-Бабикова, Велда. Зидани олтарни прегради в България от XIV—XVIII в. — В: Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 104—114.

Попов, Атанас и Николай Генчев. Велико Търново. Средновековна и възрожденска култура (Албум). С., Септември, 1986, 168 с. с ил., портр.

Преслав. Сборник. 3. Варна, 1983. 301 с.

Рец.: Joachim Henning. — Zft für Archäologie, 1987, No 1, 141—143.

Томев, Константин. Каменни нагръдни икони от Несебър. — МПК, 1987, № 4, 48—50.

Тулешков, Николай. Български строителни центрове XV—XIX век. — Векове, 1987, № 5, 15—29.

Angelova, Stefka. Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen Age provenant de Drăstăr (Silistra). — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 93—114.

Boev, P., N. Kondova et Sl. Čolakov. Données anthropologiques sur la population médiévale dans la Bulgarie du Nord-Est. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 208—219.

Boschkov, A. Die bulgarische Ikone. Historische Entwicklung, ikonographische und stilistische Besonderheiten. Berlin, Henschelverlagkunst und Gesellschaft, 1986. 15 p., 75 pl. (Welt der Kunst).

Dončeva-Petkova, Ljudmila. Sur la chronologie du site bulgare médiéval près du village Odărți, département de Tolbuhin. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 69—82.

Džingov, Georgi. Apports ethno-culturels de Kaliakra. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 159—181.

Georgiev, Pavel. L'organisation religieuse dans les terres bulgares du Nord-Est après l'an 971. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 146—158.

Hensel, Witold. Slowianszczyzna wczesnosredniowieczna: Zarys kultury materialnej. 4. uzupełnione wyd. Warszawa, PWN, 1987. 812 p.

Паметници на славянската култура в българските земи на много места в книгата.

Kalavrezon-Maxeiner, Ioli. Byzantine Icons in Steatite. Wien, Verl. d. ÖAW, 1985. 225 p., 90 + 96 pl. (Byzantina Vindobonensia, XV/1—2.)

Стеатитови икони и от българските земи.

Рец.: В. Г. Пуцко. — Byzantinoslavica, 1987, No 1, 81—84.

Kiel, Machiel. Art and Society of Bulgaria in the Turkish period: A sketch of the econ., jur. and artistic preconditions of Bulg. Post-Byzantine art and its place in the development of the christian Balcans 1360/70—1700. Assen etc., Van Gorcum, 1985.

Рец.: Мария Тодорова. — Векове, 1986, № 4, 81—85.

Lecaque, P. Nouvelles données sur l'église Saint-Théodore près du Boboševo (Bulgarie). — Byzantion, 1986, No 56, 171—179, 8 fig. en 4 pl.

Melamed, Katja. Sur la population du Haut Moyen Age habitant le site près du village Durankulak, département de Tolbuhin. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 83—92.

Ovčarov, Dimităr. La forteresse protobulgare sur L'île danubienne Pacuiul lui Soare. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 57—68.

Ovčarov, Dimităr. Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa. — In: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Berlin, 1987, 171—190. (Südosteuropa-Jahrbuch, 17).

Rašev, Rašo. Les vallums de Dobrudža dans le développement de la fortification ancienne bulgare. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 48—56.

Stanilov, Stanislav. Le rite funéraire païen la Dobrudža du Nord et „la culture Dridu“. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 36—47.

Totev, Totiu. Les monastères de Pliska et de Preslav aux IXe—Xe siècles. Aperçu archéologique. — Byzantinoslavica, 1987, No 2, 185—200.

Waklinow, Stanczo. Kultura starobulgarska. Warszawa, Państw. Inst. Wyd., 1984. 326 p. ill., 24 p. ill., 1 k.

Нумизматика

Авдев, Стоян. Приложение на статистическите методи при изследване на сребърните български монети от XVI век. — Нумизматика, 1987, № 3, 40—49.

Божкова, Б. Голямо признание за българската нумизматична наука. — Нумизматика, 1987, № 4, 46—47.

Присъден почетен медал от френското нумизматично дружество за най-добър нумизмат за 1986 г. на ст. н. с. Йорданка Юрукова.

Божкова, Бистра. Съкровище от римски монети от с. Проф. Иширково. — Нумизматика, 1987, № 4, 31—40.

Боричева, Д. Национална конференция „Добруджа — монетосечене и монетна циркуляция“. — Нумизматика, 1987, № 4, 45—46.

Състояла се на 5 юни 1987 г. в Силистра.

Бъчваров, Иван. За някои проблеми на контрамаркираните монети, участвали в паричното обръщение на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век.

— Нумизматика, 1987, № 3, 27—40. *Двадесет години сп. „Нумизматика“*. — МПК, 1987, № 4, с. 62.

Димитров, Камен. Началните монетосечения от Александров тип по Западното Черноморие. — МПК, 1987, № 4, 55—59, 62.

Домарадски, Мечислав. Мястото на нумизматичните данни в проучванията на тракийската култура от късножелязната епоха (въз основа на материалите от долините на р. Марица и р. Тунджа). — Нумизматика, 1987, № 4, 4—18.

Йорданов, Иван. Царските печати. — *Наша родина*, 1986, № 8, с. 25.

Коев, Давид. За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи. — *Арх. преглед*, 1986, № 3, 54—69.

Продълж. от № 2.

Мильковик-Пепек, Петар. Еден во науката непознат печат од манастирот Св. Наум. — *Год. зборник Филоз. фак. Унив. Скопје*, 14, 1987, 161—170.

Манастирски печат, датиран в 1774 г.

Мушмов, Никола А. Монетите и печатите на българските царе. [Фототипно изд.]. С., б. г. 198 с. с ил., 7 табл.

Пенчев, В. Внимание, плагиат! — *Нумизматика*, 1987, № 4, 42—45.

По повод книгата на Христо Д. Божков и Венцислав П. Пейков „Методически препоръки по нумизматика“, С., 1982 г.

Русева, Боряна. Две елинистически монетни съкровища от с. Малък Поровец, Разградски окръг (IGCH 854 и IGCH 835). — *Нумизматика*, 1987, № 3, 3—13.

Русева, Боряна. Девет Александров тип тетрадрахми, част от монетна находка. — *Нумизматика*, 1987, № 4, 21—25.

Разпръсната находка от Североизточна България, във фонда на АИМ.

Теокилева-Стойчева, Ефтелма. Колективна монетна находка от „Братановата пещера“ край Малко Търново. — *Нумизматика*, 1987, № 3, 13—15.

Харитонов, Христо. Варваризирано подражание на тетрадрахма с името на Александър Велики. — *Нумизматика*, 1987, № 3, 16—17.

Христов, Емануил. Римско монетно съкровище от Силистра. — *Нумизматика*, 1987, № 3, 17—26.

Юркова, Йорданка. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия V—III в. Хадрианопол. С., БАН, 1987. 266 с.

Vožkova, Bistra. Monete antiche di Raiaria. — In: *Ratiariensia*. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 97—109.

Dimitrov, Kamen. Concerning the Iconography of the Thracian Royal Portrait in the Early Hellenistic Age. — *Bulg. histor. rev.*, 1987, No 2, 63—68.

Hendy, M. F. The Gornoslav Hoard, the Emperor Frederick I and the

Monastery of Bachkovo. — In: *Studies in Numismatic Method presented to Philip Grierson*. Cambridge, 1983, 179—182.

Jordanov, Ivan. Dobrudža (491—1092) — selon les données de la numismatique et de la sphragistique. — In: *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*. S., 1987, 182—207.

Епиграфика

Бешевлиев, Веселин. Прабългарските надписи като извор и израз на култура. — *Балканистика*, 1, 1986, 272—291.

Велков, Велизар. Декрет от Месамбрия от III в. пр. н. е. — *Нумизматика*, 1987, № 4, 18—21.

Георгиев, Владимир И. Бележки относно надписите върху съдовете от Рогозен. — *Археология*, 1987, № 3, 36—37.

Герасимова-Томова, Василка. XI международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика. — *Векове*, 1987, № 6, 85—87.

Герасимова-Томова, Василка. Частните антични надписи като исторически извор. — В: *Личните документи като исторически извор*. С., 1987, 227—233.

Константинова, Величка. Бележки върху няколко старобългарски надписа. — *Ез. и лит.*, 1986, № 5, 100—104.

Михайлов, Георги. Надписите на Рогозенското съкровище. — *Археология*, 1987, № 3, 6—36.

Панайотов, Николай. Надгробни паметници — извори на ислямизацията. — *Атеист. трибуна*, 1986, № 4, 16—24.

Епиграфски паметници с арабско писмо от Североизточна България.

Фол, Александър. Опит за локализация на селищата от Рогозенските надписи. — *Археология*, 1987, № 3, 1—3.

Чиликов, Димитър. Посланията на древните знаци. — *Тракия*, 1987, № 1, 101—105.

Vožilova, Violeta. Alcune iscrizioni del santuario di Montana e due legati della provincia Mesia. — In: *Ratiariensia*. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 153—157.

Donati, Angela. Su un carme ratiariense (ed altra nota epigrafica). — In: *Ratiariensia*. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987q 127—129.

Gerassimova-Tomova, Vasilka. Inschriften auf den Bronzematrizen aus Moesien und Thracien — In: *Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e—IVe siècles*. S., 1987, 184—186. (ИАИ, 37).

Ivanov, Rumen. L'armata romana a Ratiaria durante il principato (dati epigrafici). — In: *Ratiariensia*. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 25—31.

Mihailov, Georgi. Une fois encore sur Kikón. — *Studii clasice*, 24, 1986, 19—24.

По писмени и епиграфски данни.

Popkonstantinov, Kazimir. Les inscriptions du monastère rupestre près

du village Murfatlar (Basarab). (Etat, théories et faits.) — In: *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*. S., 1987, 115—145.

Velkov, Velizar. Nuovi dati sul territorio di Nicopolis ad Istrum e sul confine settentrionale della provincia Thracia nell II secolo. — In: *Ratiariensia*. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 43—249.

Музейно дело и консервация

Атанасова, Йордана, Невен Илиев, Пламен Никодимов. 75 години организирано музейно дело във Видинския край. — *Изв. музеите Северозап. България*, 12, 1987, 199—209.

Венков, Веселин. Консервационни проблеми на Мадарския конник. — В: *Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България*. 2. С., 1983, 125—129.

Венков, Веселин. Конструктивни проблеми на Боянската църква. — В: *Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България*. 2. С., 1983, 121—124.

Ганчев, Христо. Проучвания и проект за фасадна реставрация на църквата „Света София“ (1980—1981 г.). — В: *Опазване на паметниците на културата в България*. С., 1984, 132—140 (Год. НИПК, 3).

Гунчев, Иван. Да опазим наследеното [културно-историческо наследство]. — МПК, 1987, № 3, 8—9.

Гурова, Свобода. Новата експозиция на Окръжния исторически музей в Плевен. — *Изв. музеите Северозап. България*, 12, 1987, 173—197.

Димитров, Димитър и Иван Иванов. Училището в музея. — МПК, 1987, № 3, 6—7.

Онагледяване на обучението по история.

Кадийски, Цветко. Температурно-влажностните смущения в галерията с пещерните рисунки в Магурата като фактор за увреждането им. — В: *Проучвания и консерв. на паметн. на културата в България*. 2. С., 1983, 130—132.

Катинчев, Иван. Музеят за история на медицината [във Варна]. — МПК, 1987, № 3, 12—15.

Койнова-Арнаудова, Лозинка. Мисли за художественото наследство, старините-монументи и срещата на реставратора с тях. — В: *Опазване на паметниците на културата в България*. С., 1984, 100—124 (Год. НИПК, 3).

Пенева, Даринка. Бази от данни за недвижимите паметници на културата. — *Информатика* [за 1985], 1985 [№ 2], 36—39.

Станчева, Магдалина. Следпразничен разговор. — МПК, 1987, № 3, 50—56.

Новата експозиция на Окръжния исторически музей в Кърджали.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Ив. Панайотов, Ст. Александров — За културата Магура—Козофени в българските земи
Боряна Русева — Принос към циркулацията на сребърни монети в Тракия през еллинистическата епоха

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Н. Николов, Сл. Златев, К. Василева — Астрономическият смисъл на тракийския паметник Татул
Тодор Стойчев — Тракийско скално светилище при с. Байлово, свързано с култ към Луната
Магдалина Станчева — Слънчев часовник от околността на Сердика
Петър Вълев — Археоастрономическо изследване на слънчев часовник от района на Сердика
К. Димитров, С. Димитрова-Чудилова — Късноантични и средновековни монети от некропола край с. Скравена, Софийска област
Рашко Рашев — Ранносредновековни двойни печатчета-амулети

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Рашо Рашев — Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна, Тодор Бакалов, 1987. 302 с. с ил.

ПРЕГЛЕД

Ю. Вълева — Пети международен колоквиум по антични мозайки в Англия
Г. Кузманов — Професор Велизар Велков на 60 години
Защитени дисертации
In memoriam
Книгопис

TABLE DES MATIERES

Iv. Panajotov, St. Aleksandrov — La culture Magura—Kozofeni dans les terres bulgares
Borjana Ruseva — Contribution à la circulation de monnaies d'argent en Thrace pendant l'époque hellénistique

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

N. Nikolov, S. Zlatev, K. Vasileva — Le sens astronomique du monument thrace Tatul
Todor Stojčev — Le sanctuaire rupestre thrace près du village Bajlovo, lié au culte envers la Lune
Magdalena Stančeva — Cadran solaire des environs de Serdika
Petar Vălev — Etude archéoastronomique de cadran solaire de la région de Serdica
Kamen Dimitrov, Sesilia Dimitrova-Čudilova — Monnaies de la Basse Antiquité et médiévales de la nécropole près du village Skravena, région de Sofia
Raško Rašev — Cachets amulettes doubles du Haut Moyen Âge

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Rašo Rašev — Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна, Тодор Бакалов, 1987. 302 с. с ил.

REVUE

U. Văleva — Cinquième colloque international de mosaïques antiques
G. Kuzmanov — Professor Velizar Velkov à 60 ans
Dissertations soutenues
In memoriam
Bibliographie

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. Ист. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. Ист. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст. н. с. Ист. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст. н. с. Ист. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова

Коректор И. Коева

Дадена за набор на 14. III. 1988 г.
Формат 60 × 84/8

Подписана за печат на
Изд. индекс 11709

Тираж 1700

Поръчка № 4145

Печатни коли 9

Отделна книжка 1,80 лв.

Издателски коли 8,40

Годишен абонамент 7,20 лв.

Фотонабор – Издателство БАН

Печатница на Издателство на Българска академия на науките

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 ЛВ.